2 ман. 50 гэп.

494.362(1
А 40

ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

(Методический сборник)

Выпуск 1

Приложение к журналу

„АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ“

Баку — 1960

3784

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

Биринчи бурахылыш

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

журналына әлавә

Бакы 1960

494,362(07)
А 40

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)
Биринчи (25-чи) бурахылыш

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

«Азәрбајчан мәктәби»
журналына әлавә
Бакы—1960

МҮНДӘРӘЧАТ

	Сәһ.
Ч. Хәндан—Бөјүк драматург	3
Т. Рустәмов—Азәрбајчан дилиндәки фе'ли сифәтләрин морфоложи хүсусијјәтләри	22
А. Абдуллајев—Шакирдләрдә бәдии нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси јоллары	30
Р. Әсәдов—Грамматик чалышмаларын апарылмасы методикасына даир	57
Ш. Сәфәров—VI синифдә М. Ф. Ахундовун «Сәркүзәшти-вәзири хани-Ләнкәран» (III мәчлис) комедијасынын тәдриси тәчрүбәсиндән	73
М. А. Асланов—Ифадә јазы мәтнләри	80
Јени китаблар	106

Профессор Чәфәр ХӘНДАН

БӨЈҮК ДРАМАТУРГ

Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гәләбә чалдыгдан сонра шәкилчә милли, мәзмунча сосиалист әдәбијјатымызын инкишафында Ч. Чаббарлынын хүсуси ролу вардыр. Ше'р, нәср, драматуркија, бәдии тәрчүмә, әдәби тәнгид вә јарадычылыгын башга саһәләриндә фәалијјәт көстәрән бу исте'дадлы сәнәткар Азәрбајчанда совет драматуркијасынын баниси кими јүксәлмиш, классик бир јазычы кими әдәбијјат тарихинә дахил олмушдур.

Ч. Чаббарлы классик Азәрбајчан, һабелә рус вә Авропа әдәбијјатынын ән јахшы ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирән, тапданмыш јолларла кетмәјән орижинал бир јазычыдыр. Онун драматуркија саһәсиндә јаратдыгы јениликләр даһа чох нәзәри чәлб едир.

Өлмәз драм әсәрләри илә муасирләриндән чохунун вә өзүндән сонра бу саһәдә јазыб јарадан сәнәткарларын мүәллими олан Ч. Чаббарлы әдәбијјатын өн атәш хәттиндә дурмагла совет дөврүнүн ән актуал мөвзуларында долғун сәнәт әсәрләри јаратмыш, һәмишә ирәлијә, даһа хошбәхт кәләчәјә хәјал бәсләмишдир. Һансы мөвзуда јазырса-јазсын ону илк нөвбәдә муасир мәсәләләр дүшүндүрмүш, кәнчлијин коммунизм руһунда тәрбијәси марагландырмышдыр. Өз тарихи драмларында белә бу чәһәти өн плана чәкән Ч. Чаббарлы муасир мөвзулар устады кими шөһрәт тапмышдыр.

Муасирлик Ч. Чаббарлы јарадычылыгынын бүтүн дөврләри үчүн характердир. Һәлә ингилабдан әввәлки илк драм әсәрләри, ше'р вә һекајәләриндә дә бу чәһәти көрмәк мүмкүндүр.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын әсас предмети инсандыр. Буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә јаранмышларын әшрәфи олан инсан һүгугунун тапдаланмасы, бир овуч истисмарчылардан башга милјонларын ачыначаг бир һәјат сүрмәси кәнч сәнәткарын јарадычы хәјалыны мәшғул етмиш вә о, әсәрләринин чохунда инсанын хош күнә чыхмасы үчүн јоллар ахтармышдыр. Бу ахтарыш јолларында кәнч јазычынын дүнјакөрүшүндәки мәһдудлуг бә'зән ону јанлыш истигамәтә јөнәлдиб, һәтта бәдбинләшдирсә дә һәјат һәгигәтини даһа инадла өјрәнмәк нәтичәсиндә илк дөвр јарадычылығына хас олан сәһвләрдән узаглаша билмишдир.

Һәјаты өјрәнмәк, онунла бағланмаг, чәмијјәтин инкишафына мане олан ичтимаи јарамазлыглары, зүлмү, истисмары, илк нөвбәдә пул һакимијјәтинин төрәтдији рәзаләтләри арадан галдырмаг кәнч Ч. Чаббарлыны ән чох мәшғул едән мәсәләләр иди. Бу јолларда о, бирдән-бирә әлдә етдији сон нәтичәләрә кәлиб чыха билмәмишдир. Әксинә, илк һекајәләриндә јарамазлыгларын ичтимаи сәбәбләрини көрә билмәмәк үзүндән бунлары инсанын өз тәбиәтиндә ахтармыш, «әбәди вә әзәли» һесаб етмишдир. Лакин ичтимаи һәјатла јахынлыг һәссас мүшаһидәјә малик олан кәнч јазычыны бу јанлыш дүшүнчәләрдән узаглашдырмыш, нәһајәт, белә бир гәнаәтә кәтириб чыхармышдыр ки, фәлакәтләрин әсил сәбәбини буржуа-мүлкәдар гурулушунда ахтармаг лазымдыр. Мәһз буна көрә дә һәлә Совет һакимијјәтиндән әввәл јазмыш олдуғу «Нәсрәддин шаһ» вә «Ајдын» кими әсәрләриндә о, феодал-буржуа ағалығына гаршы ән кәскин нифрәтләрини билдирмиш, халгын мәнафејини мүдафиә етмишдир.

Халг мәнафејини горумаг Ч. Чаббарлы јарадычылығында әсас мәсәләдир. Исте'дадлы сәнәткар халгын јенилмәјән гүдрәтинә инандығы үчүн өлмәз әсәрләр јаратмыш, сөзүн һәгиги мә'насында хәлгилијин ән јахшы нүмунәләрини вермишдир.

Ч. Чаббарлы бөјүк һуманист сәнәткар иди. Бејнәлмиләлчилик исә онун јарадычылығындан гырмызы бир хәтт кими кечир. О, хошбәхт дүнјанын јаранмасы уғрунда кедән мүтәшәккил мүбаризәләрдә бүтүн халгларын мәрд оғулларына ејни мәһәббәт һисси илә јанашыр, ејни илһамла онлары тәрәннүм едирди. Халглар достлуғуну сарсытмаг истәјән гүввәләр исте'дадлы сәнәткарын гүдрәтли гәләми илә ахырадәк ифша едилирди.

Ч. Чаббарлы әдәбијјат мејданына реалист бир сәнәткар кими атылса да јарадычылығынын илк илләриндә (ху-

сусән 1917—19-чу илләрдә) бу чәбһәдә тамамилә ардычыл олмамышдыр. Кәнчлији вә тәчрүбәсизлији үзүндән бу илләрдә јад тә'сирләрә гапылан Чаббарлы мәфкурәчә бә'зи зәрәрли әсәрләр јазмагла өз реалист ән'әнәләриндән дә узаглашыб, романтизмә, һәтта бә'зи һалларда мүртәче романтизмә мејл етмишди. Лакин халг мәнафејини мүдафиә едән бир сәнәткар бу јолларда ирәлиләјә билмәзди. Һәјаты дәриндән өјрәнмәк, ондакы сијаси-ичтимаи һадисәләрә ајыг вә ачыг нәзәрлә бахмаг Ч. Чаббарлыны јенә реализм јолларына гајтарды. Бу дәфә о, бу јолларда бир даһа кери дөнмәдән ардычыл сурәтдә ирәлиләди, Совет һакимијјәти илләриндә исә даһа јүксәкләрә галхараг социализм реализминин ән көзәл нүмунәләрини јаратды, Азәрбајчан әдәбијјатында социализм реализминин ән габагчыл нүмајәндәси ола билди.

Ч. Чаббарлы бөјүк совет јазычысыдыр. О, тәкчә Азәрбајчанда дејил, башга совет республикаларында, бүтүн Советләр Иттифагында вә онун харичиндә дә шөһрәт тапмышдыр.

Ч. Чаббарлы тәхминән 20 иллик бир вахт ичәрисиндә јазыб јаратмышдыр. Бир јазычы үчүн чох гыса сајылан бу аз вахт ичәрисиндә Азәрбајчан әдәбијјатында елә бир мүһүм һадисә олмамышдыр ки, о, бир сәнәткар кими, бу һадисәјә өз мүнасибәтини билдирмәмиш олсун. Мәһз буна көрә дә әдәбијјатымызын бу дөвру (1916 — 1934-чү илләрдә) Ч. Чаббарлынын јарадычылығы, хүсусән драматурглуг фәалијјәти илә бағлыдыр. Бу илләрдә јаранан ән көзәл драм әсәрләри Ч. Чаббарлынын гәләминдән чыхмыш, бу әсәрләр Азәрбајчан театрынын репертуарыны зәнкинләшдирмәклә, јени-јени пјесләрин јаранмасына зәмин һазырламышдыр. Сонракы илләрдә драматуркија саһәсиндә фәалијјәт көстәриб өз јени әсәрләри илә ону зәнкинләшдирән Сәмәд Вурғун, Мирзә Ибраһимов, Меһди Һүсејн, Сабит Рәһман, Сүлејман Рүстәм, Илјас Әфәндијев вә башга јазычыларымыз Ч. Чаббарлы ән'әнәләрини давам етдирмәклә өзләрини бөјүк сәнәткарын шакирдләри һесаб етмишләр.

Ч. Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығы совет алимләринин диггәт мәркәзиндәдир. Бу хүсусда онларла гәзет вә журнал мәгаләси, китабчалар јазылдығы кими онун јарадычылығынын мүхтәлиф саһәләринә аид елми диссертасијалар да јазылмышдыр. Ч. Чаббарлы һаггында ән бөјүк монографијаны Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын академики, филоложи елмләр доктору проф. Мәммәд Ариф Дадаш-

задә јазмышдыр. Буна бахмајараг Ч. Чаббарлы јарадычылығы бу күн дә кәнч тәдгигатчылары душүндүрүр, онлар бөјүк драматургун јарадычылығы илә әлагәдар олан даһа конкрет мөвзулар үзәриндә ишләјирләр.

☆

Ч. Чаббарлы мүрәккәб бир јарадычылыг јолу кечмишдир. Ингилабдан әввәлки илк јарадычылыг дөврүндә бу мүрәккәблик даһа ајдын бир шәкилдә көрүнмәкдәдир. Мәфкурә чәбһәсиндә бурахылан сәһвләр, јарадычылыг методунда реализм илә романтизм арасындакы зиддијјәтләр, дил, үслуб вә мөвзу рәнкарәнклији бу зиддијјәтләрин башлыча нәтичәләриндән иди. Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гуруллдугдан сонра да бу зиддијјәтләрин бә'зиси бирдән-бирә арадан галхмады. Мәһз буна көрә дә Ч. Чаббарлы јарадычылығыны јахшы баша душмәк үчүн биз ону үч дөврә ајырырыг.

1) 1915—1919, 2) 1920—1928, 3) 1928—1934.

Бу дөврләрин һәр бири бәдии сәнәткарлыг вә идеја-мәзмун чәһәтдән бир-бириндән мүәјјән дәрәчәдә ајрылса да һәр үч дөврдә орижинал јарадычылыға малик олан бир сәнәткарын халг мәнафеји илә дөјүнән гәлби дујулмагдадыр. Мәһз буна көрә дә јарадычылығынын биринчи дөврүндә бурахдығы сәһвләри биз тәсадүфи һадисә һесаб едир, Ч. Чаббарлы јарадычылығынын әзәмәтини онун халгла бағлы олан реалист әсәрләриндә көрүрүк. Чүнки Ч. Чаббарлы елә бир дөврдә әдәби фәалијјәтә башламышды ки, бу заман буржуа декадент әдәбијјат ифласа уғрајыр, јени әдәбијјат инкишаф едирди. Тез-тез дәјишән сијаси-ичтимаи һадисәләрдән баш чыхара билмәјән бир чох көркәмли јазычыларын белә бу илләрдә чох аз јаздыгларыны нәзәрә алдыгда Ч. Чаббарлынын мәһсулдар јарадычылығы әлбәттә, мүсбәт гијмәтләндирилмәлидир. Доғрудур, Бөјүк Октјабр социалист ингилабынын тарихи гәләбәсиндән сонра кәркинләшән идеоложи мүбаризәләр шәраитиндә Ч. Чаббарлы бирдән-бирә ән ингилабчы синиф олан пролетариат чәбһәсинә кечмәмишди. Лакин бир сыра әсәрләри көстәрир ки, о бу чәбһәдән илһам алыр, буржуа-мүлкәдар идеолокијасына гаршы чыхырды.

Кәнч Ч. Чаббарлынын үзәриндә јарадычылыг ишини давам етдирдији «Нәсрәддин шаһ» вә бөјүк илһамла тамамладығы «Ајдын» пјесләри, вәтәнпәрвәрлик руһунда јаздығы «Өлкәм» кими ше'рләр, һабелә сағлам мәфкурәли сатирик әсәрләри фикримизи тәсдиг едә биләр.

Бир сәнәткар кими дә Ч. Чаббарлынын гаршысына чыхан чәтинликләр дә аз дејилди. О, М. Ф. Ахундов, М. Ә. Сабир кими бөјүк сөз устадларынын ән јахшы јарадычылыг ән'әнәләрини давам вә инкишаф етдирсә дә орижинал јазычы олмаг истәјирди. Бу исә шәрәфли олдуғу гәдәр дә чәтин иди. Анчаг бу чәтинлик кәнч драматургу горхутмады, бир нечә драм әсәриндән сонра о, «Ајдын» кими елә бир пјес јаратды ки, бу, һәгигәтән драматуркија аләминдә јени, орижинал бир әсәр олду.

Ч. Чаббарлы ше'р вә һекајәләриндә дә, бүтүн нөгсанларына бахмајараг, орижиналлығыны сахламышдыр. Һекајәләринин һамысы вә «Мәһкум Шәргә», «Ана», «Јада душдү», «Телләр ојнады» кими ше'рләриндә о, һеч бир јазычы вә шаиримизә бәнзәмир. Лакин онун драм әсәрләриндә хүсусән совет дөврүндә јаздығы пјесләриндәки орижиналлыг даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Бу саһәдәки јениликләрлә о, Азәрбајчанда јени совет драматуркијасынын баниси кими јүксәлди.

Ч. Чаббарлы сәнәтин гүдрәтини һәјаты дүзкүн экс етдирмәкдә, сәнәткарын бөјүклүјүнү исә ону јахшы өјрәнмәкдә көрүрдү. О, өз тәчрүбәсиндә бу тәләбләрә һәмишә әмәл етмиш, јаратдығы әсәрләрә, хүсусән драмлара јүксәк тәләбкарлыгла јанашмышдыр. Һеч тәсадүфи дејил ки, сағлығында о, һеч бир әсәрини чап етдирмәмиш, «Нәсрәддин шаһ», «Од кәлини», «Алмаз» вә с. әсәрләринин үзәриндә дөнә-дөнә ишләмәји лазым билмишдир.

Ч. Чаббарлы әсәрин мөвзусу әтрафында фикирләшәркән даһа чох әмәк сәрф едирди, илләрлә душүнүр, јазмаға башладыгда исә һејрәт едиләчәк сүр'әтлә јазыб гуртарырды. Белә бир факт марагльдыр: Бакыја кәлмиш Гарагалпак јазычыларындан бири «Од кәлини»нә бахдыгдан сонра әсәрә јүксәк гијмәт вермиш вә Ч. Чаббарлы илә сөһбәтиндә бу көзәл сәнәт әсәринин нечә мүддәтә јазылдығыны сорушмушду. Ч. Чаббарлы пјесин он беш күнә јазылдығыны дедикдә суал верән әдиб буну зарафат санмыш, Ч. Чаббарлы исә өз фикрини бир даһа тәсдиг едәрәк, «бәли, јазмағына он беш күн, үзәриндә фикирләшмәјә исә 3 ил вахт сәрф етмишәм» демишди.

Ч. Чаббарлы һәмишә өз үзәриндә ишләмәји, классикләрдән өјрәнмәји, көзәл сәнәт әсәриндә ән кичик нөгтәни белә јарадычы әмәјин мәһсулу етмәји гәләм јолдашларына

мәсләһәт көрүрдү. Јүксәк сәнәткарлыгла бирликдә Ч. Чаббарлы һәгиги сәнәткардан идејалылығы да тәләб едир, һәтта буну биринчи дәрәчәли мәсәлә сајырды. М. Ф. Ахундов һаггында Ч. Чаббарлынын дедији сөзләр онун өзүнә дә аид иди:

«Мирзә Фәтәли бир әдиб вә бир шаир олмагдан даһа артыг бир чәмијјәтчи, бир әмәлпәрвәрди. Ону јазычылыға тәһрик едән дә бәдии зөвгүндән даһа артыг ичтимаи мәфкурәләри иди. О, јазыларыны бир сәнәт адына дејил, бәлкә ичтимаи мәфкурәси адына јазыр вә өз әсәрләриндән садә бәдии бир зөвг дејил, һәјат вә чәмијјәт үчүн бир нәтичә көзләјирди. О, әдәбијјаты өз дујғуларынын, өз мәфкурәләринин бир тәрчүманы кими танырыр вә беләликлә көһнәдән галмыш «сәнәт сәнәт үчүндүр», «ону анчаг бир нечә ариф-ләр вә биличиләр анларлар» кедишиндән ајрылыб «сәнәт һәјат үчүндүр» принсипини ирәли сүрүрдү».

Ч. Чаббарлы көзәл ше'рләр, мараглы һекајәләр јазса да, бир драматург кими даһа бөјүк шөһрәт тапмышдыр. Бу саһәдә онун зәнкин јарадычылығында ардычыл бир инкишаф нәзәрә чарпыр. Ч. Чаббарлы, јарадычылығынын илк илләриндә јаздығы бә'зи зәиф драмлары нәзәрә алынмазса, реалист драмлар мүәллифидир. Романтик бир пафосла јазылмыш «Ајдын», «Огтај Елоғлу», «Од кәлини» әсәрләри дә өз материалы е'тибары илә реалист пјесләр сырасына дахил едилә биләр. Ч. Чаббарлы драматуркијаны јарадычылығын ән јүксәк зирвәси һесаб едир, тамашачылары саатларла өз тә'сири алтында сахламалы олан драматургун гаршысындакы чәтинликләри бөјүк бир мәс'улијјәтлә гејд едирди.

Ч. Чаббарлынын пјесләри бөјүк тә'сир гүввәсинә маликдир. Тамашачы узун мүддәт гәһрәманларын талеји илә јашајыр, севинчләри илә севиниб, кәдәрләри илә гүссәләнир. Бу әсәрләрин тәблиғи ролу да бөјүкдүр. «Севил»ә бахан гадынларын чадраларыны атмалары, «Од кәлини»ни күрәнләрдә динә гаршы нифрәт һиссләринин ојанмасы вә с. фактлара аид мәтбуатда мараглы хәбәрләр дәрч едилмишдир. Тәбриз сәһнәсиндә Севил ролуну ојнајан актрисанын өз мүртәче әринин үзүнү бир даһа көрмәмәк үчүн тамашадан сонра театр бинасында галмасы, јенә орада һәмин тамашада бир гадынын тәлаш едәрәк өз һәјаты илә Севилин ачыначаг һәјатынын ејни олдуғуну демәси вә с. фикримизи тәсдиг едән фактлардыр. Ушагларынын адларыны Севил, Јашар, Күләр, Ајдын, Огтај, Фирәнкиз гојан ата-аналара да Ч. Чаббарлы гәһрәманлары тә'сир етмәмиш дејилдир.

Ч. Чаббарлы өз пјесләринин формасына да хүсуси фикир верир. Онун фикринчә, «һәр бир мәзмун мүвафиг форма тәләб едир», һадисәләрин характериндән асылы олараг рәнкарәнк формалара мүрачиәт едән әдиб драматуркијамыза бир сыра јениликләр кәтирмишдир. Онун пјесләри тәкчә комедија вә ја фачиә дејилдир. Биз ејни әсәрдә, мәсәлән, «Алмаз», «Севил», «Од кәлини» вә саирдә һәм комик, һәм драматик, һәм дә трагик моментләри көрүрүк.

Драм әсәрләриндә бәдии дилин рәнкарәнклијинә дә Ч. Чаббарлы хүсуси фикир верир. Мәсәлән, «1905-чи илдә» пјесиндә Имамверди илә Саламов, Баһадыр бәјлә Ејваз, губернаторла Володинин бәдии дили арасында нә гәдәр фәрг вардыр. Афоризмләр, аталар сөзү, зәрб-мәсәлләр нә гәдәр мә'налы вә јерли-јериндә ишләдилир. Драм әсәрләринә хас олан лаконик дил, јығчам монолог, гүввәтли диалоглар бу әсәрләри нә гәдәр тә'сирли етмишдир.

Әлбәттә, Ч. Чаббарлы бирдән-бирә јарадычылығынын јүксәк зирвәсинә чатмамышдыр. Илк драм әсәрләриндә сәнәткарлыг тәчрүбәсинин зәифлији үзүндән доған чидди нөгсанлара да раст кәлирик. Бунларда драматик конфликт нисбәтән бәсит вә примитивдир. Бөјүк драмларында көрдүјүмүз кәркин мүнагишәләр, динамика, пәрдәләр вә шәкилләр арасындакы чанлы әлагә вә ја интизар сәһнәләри дә илк драм әсәрләринин чохунда јохдур.

Бүтүн зәиф чәһәтләринә бахмајараг, илк пјеси олан «Вәфалы Сәријјә» әсәринин тарихи әһәмијјәти вардыр. Бу әсәр илә о, реализм јолуна гәдәм гојур, кечмишин гаранлыг мүһитиндә мүсбәт адамлары көрүр. Һәјатда бир јенилик јаратмаг истәјир. Ч. Чаббарлынын «Вәфалы Сәријјә»дән сонра јаздығы икинчи драм әсәри «Солғун чичәкләр»дир. 1917-чи илдә гәләмә алынмыш бу пјеслә кәнч драматург һәм ичтимаи мәзмун, һәм дә бәдии чәһәтдән даһа гүввәтли бир әсәр јаратмышдыр. Бурада «Вәфалы Сәријјәдә»ки натамам вә схематик типләр, дил-үслуб хәталары, композисија бәситлији, мөвзу пәракәндәлији нисбәтән арадан галдырылмышдыр. Әсәр аилә-мәишәт мәсәләләри илә әлагәдар едилсә дә, дар чәрчивәдә галмамыш, үмумиләшдирилмиш типләр бир ајна кими ичтимаи мүһитин ән јарамаз чәһәтләрини әкс етдирмишләр. Пјесдә буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин доғурдуғу фәлакәтләр о гәдәр тә'сирли бир гәләмлә тәсвир олунмушдур ки, она һәјәчансыз бахмаг гејри-мүмкүндүр. Бурада драматур-

гун тенденсијачылығы да Ајдын шәкилдә көрүнмәкдәдир. О, азад севки һиссләрини боған, мә'сум кәнчлији фачиәли учурумлара сүрүкләјән, мүсбәт нијјәтли, сәмими вә садә адамлары даш гәлбли, инсанијјәт һиссини итирмиш гәддарлара чевирән пул һакимијјәтини, варланма мејлини башлыча тәнгид һәдәфи кими әсәрин әсас сүжет хәттинә дахил етмишдир.

Ч. Чаббарлынын «Нәсрәддин шаһ» драмы исә тарихи мөвзуја һәср олунмушдур. Илләр, әсрләр боју халгы өз зүлмү алтында әзән Иран шаһларынын ағласығмаз истисмарына гаршы мүтәшәккил мүбаризәни тәрәннүм әсәрин идеја истигамәтини тә'јин етмәкдәдир.

Көһнәлији дағытмаг, мәмләкәтә јени һава кәтирмәк истәјән демократик көрүшлү адамлар азадлыға садәчә олараг хәјал бәсләмир, онун әлдә едилмәси уғрунда мүбаризәјә, һәм дә өлүм-дирим мүбаризәсинә кириширләр. Кәнч драматургун нәзәри чәлб едән кәшфләриндән бири ичтимаи һәјатдакы бу типик јениликләри көрә билмәси вә онларын кәләчәјинә инанмасыдыр.

Мүтләгијјәтә гаршы мүбаризә апаранлар өз синфи мәнсубијјәтләри, шәхси кејфијјәтләри вә гајәләри е'тибары илә мүхтәлифдирләр. Бунларын ичәрисиндә Мирзә Рза вә онун гардашы оғлу Фәрһад даһа чох нәзәри чәлб едир. Мирзә Рза синфи мәнсубијјәти е'тибары илә јохсул олмаса да, ичтимаи көрүшләри илә демократик бир адамдыр. О, сөздә дејил, ишдә ислаһат тәрәфдарыдыр. Башгаларына нүмунә олсун дејә өз маликанәсиндә бә'зи јениликләр јарадан, торпагларыны кәндлиләрә пајлајан, мәмләкәтин абадлығы үчүн бөјүк јениликләр јаратмаг истәјән Мирзә Рзаны мүртәче ханларын көрән көзү јохдур. Онлар јениликдән горхур, бунун кәләчәк гәләбәсиндә өз өлүмләрини көрүрләр. Драматургун мәнфи типләри вә онларын мәнсуб олдуглары чәбһәни гүввәтли көстәрмәси драм әсәриндәки конфликти кәркинләшдирдији кими, мүсбәт чәбһә вә онун ајры-ајры нүмајәндәләрини дә хејли чанландырмышдыр. Чүнки онлар бөјүк мәһрумијјәтләр, ағыр иткиләр, мә'нәви әзаблар һесабына өз мүбаризәләрини давам етдирмәли олурлар.

Ч. Чаббарлы бундан сонра бә'зи романтик пјесләр јазса да јарадычылығынын биринчи дөврүнә јекун вуран «Ајдын» әсәрини тамамлајыр.

«Ајдын». 1919-чу илдә мүсават һакимијјәти дөврүндә јазылмыш, лакин о заманлар сәһнәдә ојнанылмамышдыр. Мүәллиф Азәрбајчанда Совет һакимијјәти гурулдугдан сон-

ра бу пјес үзәриндә јенидән ишләмиш, ингилабын илк илләриндә «Огтај Елоғлу» илә бирликдә бу әсәр дә Бакы вә рајон театрларында мүвәффәгијјәтлә нүмајиш етдирилмишдир.

Бу әсәр өз идеја истигамәти вә тәнгид һәдәфи нөгтејинәзәриндән мүәллифин әввәлки реалистик драм әсәрләри илә мүәјјән дәрәчәдә әлагәдар иди. Санки бундан әввәлки драм әсәрләриндә буржуа-мүлкәдар гурулушунун чиркинлик вә рәзаләтләрини кифајәт гәдәр көрә билмәјән јазычы даһа чанлы, даһа реал вә даһа тә'сирли фактлар тапмыш вә бунлары даһа һәрарәтли бир гәләмлә кениш охучу күтләләринә билдирмәји өз вәтәндашлыг борчу һесаб етмишдир.

XX әсрин әввәлләриндә нефт сәнајесинин сүр'әтлә инкишафы нәтичәсиндә һәдсиз дөвләтә малик олан вә һарынлашан Бакы буржуазијасынын типик-үмумиләшмиш нүмајәндәсини әдиб тәсадүфи олараг Дөвләт бәј адландырмышдыр. Дөвләт пәрдәси алтында бу истисмарчылар өз ејбләрини кизләтмәјә чалышсалар да, Ч. Чаббарлынын һәр чүр пәрдәни әритмәјә гадир олан гүввәтли тенденсијалылығы онларын әсил сималарыны парлаг бир ајна кими, һәм дә микроскоп шүшәси алтында бөјүдүлән мүзүр һәшәрат шәклиндә көстәрир, чәмијјәтә зијан вуран бу үнсүрләрин мәһв едилмәсинин лүзумијјәти һаггында охучу вә тамашачыларда инам доғур. «Тәсадүфи зәнкинликдән гудуран «Балахан», «сәрвәт ичәрисиндә бөјүмүш Новруз бәј», башгаларынын фәлакәти үзәриндә өзүнә сәадәт сарајы гуран Дөвләт бәјләрин пул, сәрвәт вә дөвләт нәтичәсиндә инсанлыг һиссләриндән мәһрум олдуглары нә гәдәр реал шәкилдә көстәрилмишдир.

Ајдын јашајышда ингилаб јаратмаг истәјир. Бу ингилабы ким јарадачаг, нәтичәси нә олачаг? Бу вә бунун кими конкрет суалларын чавабыны о, верә билмир. Әсәрдә дә белә бир реал һәгигәт өз бәдии ифадәсини тапмамышдыр. Мәһз буна көрә дә мүчәррәдлик һәм Ајдын, һәм дә онун дили илә дејилмиш идејаларда өзүнү көстәрир. Бә'зән Ајдын реал вә һәјати фикирләрлә дә чыхыш едир, мүбаризәјә, үсјана, азад дүнја уғрунда мүбаризәјә дә чағырыр. Лакин бунларда да һәјатын реал нәфәси, о дөврдә пролетар мүбаризәсинин гүдрәтли сәси дујулур.

Гәһрәманын анархист чыхышларына, әдибин мәһдуд көрүшләринә бахмајараг, «Ајдын» әдибин илк дөвр јарадычылығында ирәли доғру бөјүк бир аддым сајылмалыдыр. Әсәрдә нәзәри чәлб едән ән мүһүм мәсәлә буржуазијанын

ниддәтли ифша едилмәсидир. Илк драм әсәрләриндә көрдүјүмүз схематик, бәсит, натамам буржуа типләриндән фәргли оларағ, бурада чанлы буржуа образлары јарадылмыш, фәрди хүсусијјәтләрә малик олан реал, һәјати типләр верилмишдир. Ч. Чаббарлы Дөвләт бәј симасында буржуазијаны даһа кәскин ифша етмишдир. Ајда ики јүз мин манат кәлири илә фәхр едән бу алчаг тәбиәтли буржуаны јазычы илк әввәл бизә бир әхлагсыз кими таныдыр. Дөвләт бәј бир һөрүмчәк кими намуслу Күлтәкини өз торуна салыр, сонра исә өзү кими башга дүшкүн капиталистләрин јанында пул вә гол зоруна Күлтәкини әлә кечирмәси илә һәјасызчасына фәхр едир.

Драматургун бир чох драмларында олдуғу кими, бурада да мүсбәт гәһрәман мәғлуб олур, онун кәдәрли, фачиәли агибәти охучу вә тамашачылары дүшүндүрүр. Лакин бу чисмани мәғлубијјәт һеч дә охучулары ачизлијә, үмидсизлијә вә бәдбинлијә сөвг етмир, әксинә, онларда бу фачиәјә сәбәб оланлара гаршы кин, нифрәт, гәзәб һисси доғурур.

Совет һакимијјәтинин илк илләриндә Ч. Чаббарлынын «Огтај Елоғлу» пјеси мүвәффәгијјәтлә ојнанылыр.

«Ајдын» әсәринин гәһрәманында халгла јахынлыг јохдур. Әксинә, Ајдын фәһләләри «гәссаблар бычағы алтында гафиланә јуварланан гојун сүрүсү» адландырараг, онларын мүбаризәси вә бунун кәләчәјинә инанмыр.

«Огтај Елоғлу» исә белә дејилдир. О, чәмијјәтә мүнасибәтиндә Ајдындан фәргләнир, дар күндә өз талејини халгын мүһакимәсинә тапшырыр, ән кәркин моментләрдә она архаландығы үчүн нисбәтән даһа чәсарәтли һәрәкәт едир. бөјүк тәрәддүдләрдән сонра баша дүшүр ки, кимин һаглы, кимин һагсыз олдуғуну халг өзү тә'јин едә биләр. «Гој халг өзү мүһакимә етсин» дејән Огтај халгын һәр бир гәрарына разыдыр.

«Ајдын»да олдуғу кими, бу әсәрдә дә Ч. Чаббарлынын гәһрәманы кәркин чарпышмалар шәраитиндә ардычыл мүбариз олмур. Доғрудур, әсәрин дөрдүнчү пәрдәсиндә, jә'ни Огтајын Аслан бәјлә үз-үзә кәлмәсиндән он ил сонра онун кечдији мүбаризә јоллары һаггында гыса мә'лумат верилир вә дејилир ки, Огтај губернатору тәһгир етдији үчүн сүркүн едилир, Түркүстанда һөкумәт әлејһинә чалышдығына көрә Сибирә көндәрилир, 4—5 илдән сонра чыхыр, бир дә һәбс олунур, јалныз ингилабдан сонра, азад олуна билир вә с. Лакин сөздә дејилән бу һадисәләр онун ардычыл ингилабчы олдуғуну һеч дә исбат едә билмир.

«Огтај Елоғлу»нда драматик конфликтләрин кәркинлији, психоложи һалларын мүрәккәблији, композисијанын мөһкәмлији, бәдии тә'сир гүввәсинин үстүнлүјү вә с. кими чәһәтләр Ч. Чаббарлынын сәнәткарлығында да бир инкишафын олдуғуну көстәрмәкдәдир.

«Огтај Елоғлу» пјесиндән сонра совет идеолокијасыны әкс етдирән бөјүк сәнәт әсәри јаратмаг арзусу илә јени ахтарышлара башлајан Ч. Чаббарлы «Од кәлини» фачиәси үзәриндә ишләјир.

«Од кәлини» Азәрбајчан сәһнәсиндә әламәтдар бир һадисә кими гаршыланмыш, совет дөврүндә јаранан драм әсәрләринин триумфал гәләбәси кими сәсләнмишди. Бу әсәрдә бөјүк фикирләр садә вә бәдии бир дилдә өз долғун ифадәсини тапмыш, драматург өз охучу вә тамашачыларында вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик вә милли гүрур һисси доғурмушдур. О, көстәрмишдир ки, Азәрбајчана ишғал мәгсәди илә кәлән истилачы әрәб ордуларына гаршы мәтанәтлә мүбаризә апаран Елхан кими тарихи гәһрәманларымызла биз фәхр едә биләрик. Елханын прототипи мәшһур Азәрбајчан сәркәрдәси, 20 илдән артыг әрәб истилачыларына гаршы гәһрәманлыг мүбаризәси апарыб икидлик нүмунәләри көстәрән Бабәк олса да һәр ики гәһрәманы ејниләшдирмәк мүмкүн дејилдир.

«Од кәлини»ндә ифадә олунан мөвзу, хүсусән дин әлејһинә мүбаризә мотивләри истәр совет, истәрсә дә классик әдәбијјатымыз үчүн јени бир һадисә дејилдир. Лакин Ч. Чаббарлы һеч бир классик вә ја мүасир јазычымызы тәкрар етмәдән мәсәләни тамамилә орижинал бир шәкилдә гојмуш, ејни мөвзуда јазан мүәллифләрдән даһа чәсарәтли һәрәкәт етмишдир. О, бир чох бәдии әсәрләрдә олдуғу кими, садәчә олараг дин хадимләринә гаршы мүбаризә илә кифајәтләнмәмиш, динин вә ондан истифадә едәнләрин сијаси-ичтимаи маһијјәтини, бу «мүгәддәс» пәрдә алтында кизләнән ишғалчылыг нијјәтләрини ачыб көстәрмишдир. Бу ишдә Ч. Чаббарлынын тенденсијачылығы, фикирләриндәки ингилаби ардычыллығы ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир.

Бу әсәри илә Азәрбајчанда совет драматуркијасынын көркәмли бир нүмајәндәси кими чыхыш едән јазычы тарихи тарих хатиринә дејил, мүасир тәләбләр хатиринә гәләмә алмыш вә белә бир мөвзуну бу мәгсәд үчүн мүвафиг көрмүшдүр.

«Од кәлини» тарихи романтик драм адланса да мөвзусуна бахмајараг, јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризә, дин әлејһинә кәскин һүчум, чошгун вәтәнпәрвәрлик мотивләринә, хәлгилик хүсусијјәтләринә көрә там мүасир әсәр кими сәсләнир.

Дин әлејһинә мүбаризә јаделли ишғалчылара гаршы нифрәт, вәтәнпәрвәрлик, халгы севмәк, мүбаризәдә дөнмәз олмаг вә с. кими мәсәләләр совет кәнчлијинин гаршысында бу күн дә дурмагдадыр.

Елхан вә тәрәфдарлары динләрә гаршы чыхдыглары кими, диндән гулдурлуг силаһы кими истифадә едән әрәб ишғалчыларына, јерли һакимләрә гаршы да мүтәшәккил мүбаризә апарырлар. Елхан әрәбләрин вә онлара сатылмыш јерли феодал вә руһаниләрин зүлмүндән тәнкә кәлмиш јохсуллары башына топлајыр, һәтта азад бир һөкумәт гурур. Драматургун өз гәһрәманыны «Ајдын» вә «Огтај Елоғлун»да олдуғу кими, хырда буржуа зијалыларындан дејил, ингилабчы халг күтләләри ичәрисиндән сечмәси јарадычылығында әламәтдар һадисә кими гијмәтләндирилә биләр. Бу әсәри илә дөврүн тәләбинә лајигли чаваб верән Ч. Чаббарлы һәјатымызы даһа дәриндән гаврајырды.

Тарихи мөвзуда, лакин мүасир руһда јаздығы «Од кәлини»нин гәләбәсиндән сонра мүасир мөвзулара кечмәк Ч. Чаббарлы үчүн чәтин дејилди. О, чох јахшы билирди ки, бунсуз совет дөврү әдәбијјатынын јүксәк тәләбләринә лазыми чаваб вермәк мүмкүн дејилди. «Од кәлини»ндән сонра гәләмә алынан «Севил» (1928) пјеси күнүн актуал мәсәләләриндән биринә һәср олунмушдур. Доғрудур, әсәрдәки һадисәләрин чоху ингилабдан әввәлки һәјатын тәсвири илә әлагәдардыр. Лакин совет һәјатына һәср олунмуш сон пәрдә өз бәдии-ичтимаи дәјәри илә о гәдәр чанлы вә долғун чыхмышдыр ки, тәкчә бу шәкилдә персонажларын симасында Совет һакимијјәти илләриндә халгымызын кечдији һәјат өз реаллығы вә долғунлуғу илә бәдии ифадәсини тапмышдыр.

«Севил» социализм реализми методу илә јазылмыш әсәрләрин ән јахшы нүмунәләриндән бирилир. Бу әсәрдә дил, услуб чәһәтдән дә драматургун хејли инкишаф етдији көрүнмәкдәдир. Һәлә «Од кәлини»ндә дә изләри көрүнән «тәмтәраглы» вә пафослу дил мүчәррәд романтика «Севил»ә тамамилә јаддыр. Бу әсәрдә үмумиләшмиш, ејни заманда да фәрди хүсусијјәтләри илә верилмиш типләр силсиләсинә раст кәлирик.

Ч. Чаббарлы бу әсәриндә индијәдәк әдәбијјатымызда өз ин'икасыны тапмыш вә бүтүн демократик јазычыларымызын тохунмуш олдуглары бир мөвзуну тамамилә јени планда, совет јазычысына хас олан бир шәкилдә ишләмәјә чалышмышдыр. Пјесин мөвзусу гадын азадлығыдыр. Бу, Ч. Чаббарлыјадәк М. Ф. Ахундов, Ә. Һагвердијев, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сүлејман Сани Ахундов кими јазычылар тәрәфиндән дә ишләнмишдир. Лакин Ч. Чаббарлы гадын азадлығынын һәгиги јолуну көстәрмиш вә бу азадлығын анчаг социалист ингилабындан сонра мүмкүн олдуғуну исбат етмишдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән Севил образынын кечдији јоллар чох мараглыдыр. О, ингилабдан әввәл авам, һүгугсуз, әринин гулу вәзијјәтиндә олан бир гадын иди. Балашын көстәришләриндән кәнара чыха билмәјән мүти Севил, анчаг ингилабдан сонра мүстәгил дүшүнән, өз һүгугуну анлајан бир гадын олур, һәтта «Азәрбајчан гадынлығынын азадлыг јолу» адлы бир әсәр дә јазыр.

Ч. Чаббарлы бу әсәриндә инсанын јенидән гурулмасыны чох реал вә инандырычы фактларла тәсвир етмишдир. О, көстәрир ки, ингилаб нәинки кәнчлији, һәтта гочалары да дәјишдирир.

Бир ил сонра 1929-чу илдә Ч. Чаббарлы өзүнүн мәшһур «Алмаз» пјесини јазмышдыр. «Севил»дән фәргли олараг бу әсәр тамамилә мүасир мөвзуја һәср олунмуш, јени социалист һәјатымызын бәдии тәсвирини вермишдир. Һәр ики әсәрин гәһрәманы гадындыр. Санки «Севил» әсәриндә Азәрбајчан гадынлығынын һәгиги азадлыг јолуну тәсвир едән драматург бу дәфә онун ичтимаи һәјатдакы актив ролуну көстәрмәјә чалышмышдыр. Бизә тәхминән елә кәлир ки, тәһсилдән сонра һәјата атылан Севил, Алмаз симасында кәнддә јенилијин көһнәлијә гаршы мүбаризәсинә гошулмуш вә гаршысына чыхан бөјүк чәтинликләрә бахмајараг гәләбә чалмышдыр.

Бә'зиләри Алмазын реал тип олмадығыны дејир вә көстәрирләр ки, куја, о јазычынын арзу етдији бир сурәтдир. Лакин бу фикир доғру дејилдир. Алмаз тамамилә реал бир образдыр вә онун симасында гејри-реал көрүнән һеч нә јохдур. Алмаз бир кәнд мүәллимәсидир. О, јалныз ушаглара дәрс демәклә кифајәтләнмәјиб, кәндин сијаси-ичтимаи вә мәдәни ишләринә дә гарышыр, совет мүәллиминин шәрәфли ишини һеч бир заман јадындан чыхартмыр. О, нә едәчәјини чох јахшы билир, лакин тәчрүбәси јохдур. Коллективләшмәјә башлајан кәндин мүрәккәб зиддијјәтләрини

билмәмәк Алмазын ишиндә бир сыра нөгсанларын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Бу нөгсанлардан синфи дүшмән чох асанлыгла истифадә едә билир.

Бүтүн бунлара бахмајараг о, чох чәсарәтли, мүбаризәдә дөнмәз, ирадәли вә бачарыглы бир кәнчдир. О, тактикасызлығына бахмајараг һәр бир ишиндә, һәр һансы тәшәббүсүндә һамынын һүсн-рәғбәтини газаныр.

Алмаз совет зијалыларынын габагчыл нүмајәндәсидир. О, көһнә зијалыларын нүмајәндәси олан Мирзә Сәмәндәрә вә мешшан Чамала гаршы гојулмушдур. Чамал «чобанлар» арасында мәдәни инсанларын јашаја билмәјәчәјини ирәли сүрәрәк чидди мүбаризә мејданындан гачыр. Мирзә Сәмәндәр исә гәтијјән бу мүбаризәјә гошулмур. О, «битәрәф» бир адам кими нәзәрә чарпыр. Амма Мирзә Сәмәндәр «Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә» дејәрәк дүшмән фикирләрини дә кизләдә билмир. Беләликлә, Алмаз голчомагларла мүбаризә етдији кими, мирзә сәмәндәрләрлә дә мүбаризә апармалы олур.

Лакин Алмаз бу мүбаризәсиндә, тәчрүбәсизлији үзүндән кениш халг күтләләринә истинад едә билмир. О, һәр иши тәкбашына, өзү көрмәк истәјир. Бу нөгсанларыны исә сонралар һисс едир.

Алмазын дүшмәнләри исә чох һијләкәрдир. Онлар һәр һансы бир васитәдән, Алмазын ән чүз'и бир сәһвиндән, һәтта ушаглара идман палтары кејиндириб, бәдән тәрбијәси кечмәсиндән белә истифадә едирләр.

Коллективләшмәнин илк күнләриндә голчомаглара гаршы кәскин синфи мүбаризә мәсәләси дә әсәрдә реал верилмишдир. Һачы Әһмәд чох һијләкәр, еһтијатлы голчомагдыр. О, кәндин «ағсаггалыдыр», «инвалидлик китабчасы» вар. Ибад, Балоғлан, Шәриф кими әлалтыларынын көмәји илә Һачы Әһмәд өз планларыны һәјата кечирмәк истәјир. О, Алмазын симасында өзүнүн бөјүк дүшмәнини көрүр. Одур ки, әввәлчә онунла «достлашмаг» истәјир. Бунун мүмкүн олмадығыны көрдүкдә мүбаризә планыны дәјишдирир, Алмазы кәнддә нүфуздан салмаға чалышыр. Чәтин мүбаризә шәраитиндә Алмаз өз ирадәсини зәифләтмир, өз мәгсәдләринин мүтләг һәјата кечәчәјинә гәти инаныр. Әсәрдә Алмазын гәләбәси совет гурулушунун кәнддә гәләбәси кими верилмишдир. Бундан сонра Ч. Чаббарлы мәшһур «1905-чи илдә» пјесини јазмышдыр.

Јахын кечмишимиздәки ингилаби мүбаризә тарихиндән мөвзу сечән Ч. Чаббарлы халглар достлуғу идејасыны әсәрин әсас сүжет хәттинә дахил етмиш, һәм өз јарадычылығында, һәм дә Азәрбајчан совет драматуркијасында әламәтдар бир һадисә олан көзәл сәнәт әсәри нүмунәси јаратмышдыр. Өз бәдии-фикри дәјәри, драматик конфликтин дәринлији, образларын долғунлуғу илә бу пјес мүәллифин шаһ әсәри адлана биләр.

Асија халгларыны гәфләт јухусундан ојадан 1905-чи ил рус ингилабы дөврүндән јүзләрлә марагды мөвзу сечмәк мүмкүндүр. О заманкы Бакы вә Азәрбајчан һәјатында да бу тарихи мүбаризә күнләри илә әлагәдар олан зәнкин һадисәләр вардыр. Истәр классик, истәрсә дә мүасир әдәбијјатымызда бу дөвр һадисәләринә һәср олунмуш әсәрләр өз долғун мәзмуну вә бәдии дәјәри илә әдәбијјат тарихимиздә чох мүһүм јер тутур. Бүтүн бунлар бөјүк јазычыларымызын јарадычылығында силинмәз изләр бурахмышдыр. Лакин Ч. Чаббарлы бу јазычылардан фәргли олараг, гәләмә алдығы һадисәләрә совет дөврүнүн јүксәк тәләбләри зирвәсиндән јанашмыш, дөврүн бүтүн һадисәләрини дејил, әсасән бир һадисәни — ингилаби һәрәкатын кенишләнмәси илә әлагәдар олараг халглар достлуғу мәсәләсини даһа габарыг шәкилдә көстәрмәк истәмишдир. Һеч тәсадүфи дејил ки, әсәр «1905-чи илдә» адланыр. Бурадакы «дә» әдатынын мә'насы ајдындыр; јазычы 1905-чи илин бүтүн һадисәләрини дејил, мүәјјән һадисәләрини көстәрмәји лазым билмишдир. Бөјүк драматургун сечдији бу һадисәләр исә олдугча типик вә характердир. Бу һадисәләрин бәдии тәсвириндә нәзәрә чарпан әсас чәһәтләрдән бири дә конкретликдир. Ч. Чаббарлы 1905-чи илдә бүтүн Русијада, Шәргдә вә Гәрбдә бөјүк һадисәләрин баш вердијини билсә дә бунлардан бәһс етмәмиш, әсас мөвзуну Азәрбајчандан, хүсусән Бакыдан алараг һадисәләри тарихи конкрет шәкилдә, мүәјјән шәраитдә заман вә мәкан даирәсиндә көтүрмүшдүр. Бу конкретлик пјесин мөвзусунда әсас сүжет хәттиндә дә нәзәрә чарпмагдадыр.

«1905-чи илдә» әсәри Ч. Чаббарлынын «Нәсрәддин шаһ» вә «Од кәлини»ндән сонра јаздығы үчүнчү тарихи драмыдыр. 1931-чи илдә гәләмә алынмыш бу драмында өз тарихи әсәрләриндәки ән'әнәләрә садиг галан јазычы ејни заманда онлары инкишаф етдирәрәк даһа да дәринләшдирмишдир. Бу ән'әнәләрдән ән чох нәзәри чәлб едән тарихи мөвзуда мүасир тәләбләрә чаваб верән деталларын габарыг шәкилдә көстәрилмәсидир. Бу дәфә Ч. Чаббарлы бу деталлары габа-

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајчан Республика
КИТАБХАНАСЫ

рыг көстәрмә принсипинә тарихи һадисәләрлә бу күнү бағламаг мәсәләсини дә нәзәрә алмышдыр. Мә'лумдур ки, 1905-чи илдә әсас һадисәләрдә иштирак едән гәһрәманлардан икиси—Бахшы, Сона вә онларын ушаглары совет дөврүнә гәдәр кәлиб чыхмыш, халгымызын хошбәхт һәјатыны көрмүш, колхоз гурулушунун илк илләриндә дә иштирак етмишләр. Драматург бу гәһрәманларынын совет дөврүндәки һәјатларындан тәсадүфи олараг епизодлар вермәмишдир. О, бу епизодлары бир нечә дәфә көстәрмәклә мүасир һәјатдан тарихә бахмаг, бу күнкү охучуларын нәзәриндә бу күнкү наилијјәтләр зирвәсиндән тарихи һадисәләри сејр етмәк, онлара гијмәт вермәк принсипини чанландырмаг истәмишдир. Әсәрин совет дөврү һадисәләри илә бағланмасы бунунла әлагәдардыр. Гоча Бахшы санки бу күнә јүксәк мәһәббәт һисси ојатмаг мәгсәди илә кечмишин гара күнләрини өз гызына вә Сонанын оғлуна нағыл едир. Бу нағылдакы һәјати һәгигәтләр сырасында халглар достлуғу мүһүм јер тутур вә о, азәрбајчанлы кәнч Сона илә ермәни кәнч Бахшы арасындакы јени мәзмунлу мәһәббәтлә дә әлагәдар едилир.

Халглар достлуғу мөвзусу 1905-чи илдә баш вермиш сијаси һадисәләр фонунда тәсвир едилмишдир. Мә'лумдур ки, ингилаби һәрәкатын гаршысыны алмаг мәгсәди илә чарын Азәрбајчандакы нүмајәндәси губернатор јерли буржуазија илә әлбир олараг милли гырғын сијасәтини јүрүдүр. Драмда контраст шәклиндә верилмиш халглар достлугу вә милли гырғын пјесин идејасыны ачмагда јазычыја көмәк етмишдир. О көстәрмишдир ки, илләрдән бәри гардаш кими јашајан халглары вурушдуран чаризм өз мәгсәдинә чатмаг үчүн нә гәдәр һијләкәр үсуллара әл атмышдыр. Бу мәгсәд үчүн биринчи нөвбәдә јерли буржуазијанын сатгын нүмајәндәләриндән истифадә етмәклә, ејни заманда да «мәнафеји-миллијјә»ни шүар едән, милли мухтаријјәт хүлјасы илә јашајан буржуазијаны әлә кечирир. Бу буржуазијанын типик нүмајәндәси олан Баһадыр бәји сусдурмаг үчүн садәчә олараг бир вәзифә вә'ди кифајәт едир. Бунунла Ч. Чаббарлы буржуазијанын пантүркист нүмајәндәләри тәрәфиндән ирәли сүрүлән «мәнафеји-миллијјә» вә «милли мухтаријјәт»ин әсил маһијјәтини бөјүк сәнәткарлыг мәһарәти илә ифша етмиш олур.

Чарын типик нүмајәндәси губернатор сатгын буржуа нүмајәндәләриндән дә өз симасыны чох мәһарәтлә кизләтмәји бачарыр. О, Саламовун јанында онунла дост олдуғуну

ағыз долусу дејиб Ағамјана гаршы Саламову галдырдығы кими, Ағамјанын да јанында ејни үсулдан истифадә едәрәк мурдар нијјәтини һәјата кечирмәјә мүвәффәг олур. Лакин нисбәтән асанлыгла әлдә едилән бу «гәләбәләр» губернатору сакитләшдирә билмир. Әсил мәсәлә кениш күтләләр арасына гырғын салмагдан, ингилабчылары мәһв етмәкдән ибарәтдир. Бу исә асанлыгла әлдә едилә биләчәк бир «гәләбә» дејилдир. Һијләкәр губернатор бунун үчүн дә хүсуси планлар тутмушдур. Бу план һәр ики тәрәфдән бир адамын өлдүрүлмәси вә беләликлә дә тәрәфләр арасына милли әдавәтин салынмасы илә башланыр. Бу ишдә чанфәшанлыг едән буржуа нүмајәндәләри вә руһаниләрин портретләри драматург тәрәфиндән чох мәһарәтлә чәкилдији кими, губернаторун да бу јени шәраитдәки активлији ајдын нәзәрә чарпмагдадыр. О, һәм мәсчидә кедиб мүсәлманлара дост олдуғуну нүмајиш етдирир, һәм дә килсәдә мүсәлманларын «вәһшилијинә» ишарә едәрәк һәр ики тәрәфдә милли интигам һиссини аловландырмаға чалышыр. О, куја һәр ики тәрәфә көмәк едир, әслиндә исә һеч бир тәрәфә көмәк етмәјәрәк «чајын дашы, чөлүн гушу» мәсәләсини јада салыр, гырғынларын артмасы үчүн патрону әсиркәмәмәји өз адамларына тапшырыр. Беләликлә, охучу вә тамашачыларын гаршысында инсанијјәт һиссини тамамилә итирмиш, наһаг ганлардан илһам алан, дәһшәтли гырғынлара сәбәб олан һијләкәр бир чани образы чанланмыш олур.

Ч. Чаббарлы Бакы пролетариатынын дөврүн ән габагчыл синфи олдуғуну, өз партијасынын рәһбәрлији алтында мүтәшәккил сијаси мүбаризәјә башладығыны, Азәрбајчан кәндиндә дә сијаси тәблиғата башладығыны, нәһајәт, чаризми сарсытдығыны реал һәјати фактлар, тарихи сәнәдләр әсасында тәсвир етмишдир. Күчә нүмајишләриндән, чар мүтләгијјәти әлејһинә учалан сәсләрдән ваһимәјә дүшән губернаторун чара јаздығы мәктубда бу һәрәкатын әзәмәтини, о кизләдә билмир вә тәртиб етдији милли гырғын планларыны дәрһал һәјата кечирмәкдән башга бир чарә тәсәввүр етмир.

Ч. Чаббарлы партија тәшкилатынын фәалијјәтини, онун ајры-ајры үзвләринин мүбаризлијини ичласларда, нүмајишләрдә, мәһкәмә просесиндә вә с. јерләрдә тәсвир етмәклә бу мәсәләјә даһа кениш јер вермәк истәмишдир. О, бу тәшкилатын бејнәлмиләл тәркибини, планлы фәалијјәтини, халг мәнафејини ардычыл мүдафиә етмәсини, сыраларынын кет-

дикчә кенишләнмәсини вә нәтичәдә чаризм үчүн горхулу
бир гүввәјә чеврилмәсини дә көстәрмишдир.

Бүтүн бу сијаси һадисәләр фонунда халглар достлуғу
мөвзусу драматургун нәзәрини хүсуси илә чәлб едир вә о, бу
достлугдан ләрзәјә кәлән чаризмин милли сијасәтини она
гаршы гојур. Драматург көстәрир ки, Имамверди илә Ал-
лаһвердинин дәрди бирдир. Сона илә Бахшы ејни арзуларла
јашајыр. Володин, Ејваз вә Бахшы ејни мәгсәд уғрунда өлү-
мә кетмәјә һазырдырлар вә с. Ч. Чаббарлы 1905-чи илдәки
һадисәләри совет дөврүнә кәтириб чыхараркән дә ики хал-
гын сарсылмаз достлуғу мәсәләси ону дүшүндүрмүшдүр.
«Вер әлини Сона, вер әлини Бахшы!» нидаларындан мәгсәд
ики гардаш халгын бирлијини әбәдиләшдирмәкдән ибарәт-
дир. Өз бәдии дәјәри вә сијаси фикри долғунлуғу илә «1905-
чи илдә» Ч. Чаббарлынын шаһ әсәри адлана биләр.

«1905-чи илдә» пјесиндән сонра јенә билаваситә мүа-
сир мөвзулара дөнән Ч. Чаббарлы «Јашар» вә «Дөнүш»
әсәрләрини јазмышдыр. Јашар коллективләшмәнин инки-
шаф етмиш дөврүндә кәнддә кедән синфи мүбаризәнин бә-
дии тәсвирини верән көзәл сәнәт әсәридир. Бу күн елмин һә-
јатла әлагәси мәсәләсинин нә гәдәр актуал олдуғуну нәзәрә
алсаг «Јашар»ын мүасирлији бир даһа бөјүјүр. Чүнки һәлә
1930-чу илин лап әввәлләриндән елмин һәјатла сых әла-
гәси фикри бу әсәрдә ирәли сүрүлмүшдүр. Јашар али мәк-
тәб лабораторијаларында алдығы биликләри халг тәсәррү-
фатына тәтбиг етмәк, нәзәри наилијјәтләрини тәчрүбәдә јох-
ламаг вә беләликлә халга, вәтәнә хидмәт етмәк истәјир. Ла-
кин бу көзәл нијјәтләр асанлыгла һәјата тәтбиг олуна бил-
мир. Чүнки маскаланмыш синфи дүшмән—Имамјар вар гү-
вү илә мүгавимәт көстәрир, тәчрүбәсиз Јашар исә «кәнддә
голчомаг вар» дејәнләрә күләрәк Имамјарын әсил симасы-
ны көрә билмир. Бәс нечә олур ки, Јашар гәләбә чалыр.
Дүшмәнин ифшасы бир тәсадүф үзүндән олса да охучу бу-
нун реаллығына шүбһә етмир, чүнки Јашар совет һәгигәти-
нин рәмзидир, о мәғлуб ола билмәз. Ч. Чаббарлы јарадычы-
лығы белә бир идејаны тәрәннүм етмәкдәдир. Бунунла белә
драматург бизим дујуб көрә билмәдијимиз һәјат һәгигәтини,
хүсусән синфи дүшмәнин асанлыгла көрүнмәјән симасыны
чох мәһарәтлә көрмүш вә бу дөврдә дүшмәнин классик су-
рәтини јаратмышдыр. Икибашлы сөзләр данышан, өзүнү фә-
ал колхозчу кими гәләмә верән, өз синфиндән, һәтта доғма
гардашындан кизләнмәји бачаран Имамјар дәрин һәјат мү-

шаһидәсинә малик олан бир сәнәткар тәрәфиндән јарадыла
биләрди.

Драматургун бундан сонра јаздығы «Дөнүш» әсәри нис-
бәтән бәдии чәһәтдән зәиф олса да о, буну чох севирди. Чүн-
ки Ч. Чаббарлы сәнәт, әдәбијјат, әдәби тәнгид вә театр һаг-
гындакы үрәк сөзләрини бурада даһа ајдын демишдир. О,
театр коллективинин һәјатла ајаглашмасы, репертуарын мүа-
сир мөвзуда јазылмыш көзәл сәнәт әсәрләри үзәриндә иш-
ләмәси вә с. кими өзүнү нараһат едән мәсәләләрдән бу әсә-
риндә бәһс етмишдир. Әсәрин гәһрәманы Күлсабаһ тәһсил-
дән гајытдыгдан сонра ишә башлајыр вә гаршысына чыхан
чәтинликләрдән горхмајараг мәгсәдинә чатыр.

Ч. Чаббарлы «Дөнүш»лә јанашы «Әфганыстан» адлы
бөјүк бир драм әсәри үзәриндә дә ишләјирди. О, бу әсәрин
сүжет хәттинә Шәрг халгларынын империализмә гаршы
азадлыг мүбаризәләри кими бу күн белә өз әһәмијјәтини
итирмәјән сијаси бир мәсәләни дахил етмишди.

Ч. Чаббарлынын драматуркија саһәсиндәки фәалијјәти
бу јолда јени чығырлар ачан, өз ардынча јазычылар орду-
суну апаран, классик рус—Авропа вә хүсуси илә Азәрбајчан
драматургларынын ән јахшы ән'әнәләрини мәһарәтлә давам-
етдирән гүдрәтли бир сәнәткарын зәнкин јарадычылығы ки-
ми кәләчәкдә дә әдәбијјатшүнасларын диггәт мәркәзиндә
олачагдыр.

Т. РУСТӘМОВА
филоложи елмләр намизәди

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘКИ ФЕ'ЛИ СИФӘТЛӘРИН МОРФОЛОЖИ ХУСУСИЈЈӘТЛӘРИ

V—VIII синифләрин Азәрбајчан дили програмында (лајиһә) вә 1959-чу илдә нәшр олунмуш «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (С. Чәфәров, I һиссә, Азәрнәшр, 1959) дәрслијиндәки јенилликләрдән бири фе'ли сифәтләрин хусуси бир мөвзу кими фе'л бәһсинә дахил едилмәсидир.

Әввәлки дәрсликләрдә һәм ф е' л и с и ф ә т л ә р, һәм дә ф е' л д ә н д ү з ә л ә н с и ф ә т л ә р ејни бир термин ады алтында сифәт бәһсиндә өјрәнилирди. Беләликлә, фе'ли сифәтләрлә (**јазылмыш** мәктуб, **кәлән** гонаг, **кәләчәк** күн, **тикиләси** ев вә с.) фе'лдән дүзәлән сифәтләр арасында (**гачаған** ат, **ачыг** гапы, **гырычы** тәјјарә вә с.) һеч бир фәрг гојулмурду. Һалбуки бунлар бир сыра морфоложи хусусијјәтләринә көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бу фәрг, әсас е'тибарилә, фе'ли сифәтләрин һәм фе'л, һәм дә сифәт илә мүштәрәк хусусијјәтләрә малик олмасындадыр.

Сон илләрә гәдәр грамматикамызда фе'ли сифәтин сифәтә мәхсус хусусијјәтләринә үстүнлүк верилдији үчүн онун сифәт бәһсиндә өјрәнилмәси лазым көрүлмүшдү. Лакин Азәрбајчан дилчилији саһәсиндә апарылан сонракы тәдгигатлар бунун доғру олмадығыны көстәрди вә елми әсасларла сүбут етди.

Һәмин тәдгигатлар мүәјјәнләшдирди ки, фе'ли сифәтләр өз грамматик әламәтләринә көрә сифәтдән даһа чох фе'лә јахындыр; буна көрә дә о, фе'лин хусуси бир формасы сајылмалы вә фе'л бәһсиндә өјрәнилмәлидир.

Дилимиздәки фе'ли сифәтләр мухтәлиф шәкилчиләр васитәси илә әмәлә кәлир. Бунлар әсасән ашағыдакылардыр:

1) **Мыш, миш, муш, мүш.** Мәсәлән: **алынмыш** (мәктуб), **охунмуш** (китаб), **әјилмиш** (ағач), **сөндүрүлмүш** (јанғын) вә с.

2) **Ан, ән** (сәсли илә битәнләрдә—јан, јән). Мәсәлән: **алынан** (һәдијјә), **кәлән** (гонаг), **ојнајан** (ушаг), **көзләјән** (адам) вә с.

3) **Ачаг, әчәк** (сәсли илә битәнләрдә—јачаг, јәчәк). Мәсәлән: **галачаг** (јер), **көрүләчәк** (иш), **көзләјәчәјим** (адам) вә с.

4) **Асы, әси** (сәсли илә битәнләрдә—јасы, јәси). Мәсәлән: **алынасы** (ләвазимат), **көрүләси** (ишләр), **дејәси** (сөзүм), **охујасы** (гыз) вә с.

5) **Малы, мәли,** Мәсәлән: **охунмалы** (һекајә), **кәзмәли** (шәһәр), **күлмәли** (һадисә), **ичмәли** (су) вә с.

6) **Дыг, дик, дуг, дүк.** Мәсәлән: **јаздығын** (мәктуб), **кәздијин** (јерләр), **охудуғун** (ше'р), **көрдүјүнүз** (музеј) вә с.

Дилимиздәки фе'ли сифәтин характер хусусијјәтләрини билмәк үчүн, илк нөвбәдә онун һәм фе'л вә һәм дә сифәтлә мүштәрәк чәһәтләрини, о чүмләдән фе'лдән дүзәлән сифәтләрдән фәргини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Фе'ли сифәтин фе'ллә мүштәрәк хусусијјәтләри

Мә'лумдур ки, фе'ли дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирән башлыча хусусијјәтләр онун заман, нөв вә тә'сирлилик-тә'сирсизлик категоријаларына малик олмасында, һәмчинин инкар шәкилчиси гәбул етмәсиндәдир. Бу хусусијјәтләри фе'лин хусуси бир формасы олан фе'ли сифәтләрдә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, фе'ли сифәтләр дә фе'лләр кими, һал, һәрәкәт анлајышыны билдирир; әсас фәрг јалныз бундан ибарәтдир ки, фе'лләр әшјанын һал вә ја һәрәкәтини, фе'ли сифәтләр исә һал вә ја һәрәкәтлә әлагәдар олан әламәтини билдирир.

Фе'лләр һал вә ја һәрәкәтин ичрасынын мүәјјән заманла бағлы олдуғуну билдирдији кими, фе'ли сифәтләрдә дә бу хусусијјәт өзүнү көстәрир. Мәһз бу чәһәт фе'ли сифәтлә фе'лин мүштәрәк хусусијјәтләриндән бири һесаб едилир. Доғрудур, фе'ли сифәт фе'лин заманларыны бир о гәдәр дә конкрет шәкилдә ифадә едә билмир. Лакин һәр һалда онун мәзмунундакы һал-һәрәкәтин кечмиш, индики вә ја кәләчәк замана аид олдуғуну мүәјјән етмәк чәтин дејилдир. Бу чәһәтдән фе'ли сифәтләри ашағыдакы групларa бөлмәк олар:

1) К е ч м и ш з а м а н ы б и л д и р ә н ф е' л и с и ф ә т л ә р. Бунлар **мыш, миш, муш, мүш** шәкилчиләри илә дүзәлән фе'ли сифәтләрдир. Мәсәлән: Биз бағчада беш дәгигәјә гәдәр

кәздикдән сонра бөјүк акасија ағачынын алтында гојулмуш скамја үзәриндә отурдуг. Бир заман Гурбан Мәрәнди илә мүбаһисә етмиш балача бојлу адам да орада иди (М. Ибраһимов).

Бу чүмләләрдән ајдын олур ки, «гојулмуш» вә «мүбаһисә етмиш» фе'ли сифәтләриндә ичра олунан иш кечмиш замана аиддир.

Кечмиш заман фе'ли сифәтини әмәлә кәтирән һәмин шәкилчиләр јериндән асылы олараг фе'лин нәгли кечмиш заманыны да ифадә едир (көрмүшәм, јазмышыг вә с.). Дилимиздәки «имиш» көмәкчи фе'лининн сөзләрә битишик јазылан формасы да бу шәкилчиләрлә ифадә едилир (билирм**иш**, дејәчәк**миш** вә с.).

2) Индики заманы билдирән фе'ли сифәтләр. Индики заманы билдирән фе'ли сифәтләр **ан,ән** (јан, јән), **дыг, дик, дуг, дүк** шәкилчиләри илә дүзәлир. Мәсәлән: Һамар шоссе јолунда сүр'әтлә **кәлән** машын азча саға бурулуб, үзәриндә бајраг **јелләнән** бирмәртәбәли бинанын габағында дајанды. (М. Ибраһимов). Јаздығын мәктубу бу күн көндәрәчәксәнми?

Бу чүмләләрдәки «кәлән», «јелләнән» вә «јаздығын» фе'ли сифәтләриндә ичра олунан иш индики замана, јә'ни һал-һазыра аиддир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, индики заман фе'ли сифәтләринин башга хүсусијјәтләри дә вардыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) Бу фе'ли сифәтләр чүмләнин мәзмунундан асылы олараг, бә'зән кечмиш заманы да билдирир. Мәсәлән: Дилбәр бағчада **ачылан** күлләри дәриб күлдана гојду. О, **јаздығы** мәктубу сәлигә илә бүкүб зәрфин ичинә гојду.

Көрүндүјү кими, бу чүмләләрдә ишләнән «ачылан» фе'ли сифәти «ачылмыш» мә'насында, «јаздығы» фе'ли сифәти исә «јазыб битирдији» мә'насында кечмиш заманы билдирир.

б) **Ан, ән** шәкилчили фе'ли сифәтләр шәхс шәкилчиләри гәбул едәрәк мүстәгил шәкилдә дә хәбәр вәзифәсиндә ишләнә билир. Мәсәлән: охујанам, охујансан, охујандыр, охујаныг, охујансыныз, охујандырлар.

в) **Дыг, дик, дуг, дүк** шәкилчили фе'ли сифәтләр һәмишә мәнсубијјәт шәкилчиләри илә бирликдә ишләнир. Мәсәлән: **јаздығым** (мәгалә), **охудуғун** (китаб), **көрдүјү** (шәһәр), **тамаша етдијимиз** (сәһнә), **данышдығыныз** (һекајә), **ешитдикләри** (сөзләр) вә с.

3) Кәләчәк заман фе'ли сифәтләри. Кәләчәк заманы билдирән фе'ли сифәтләр фе'лләрә **ачаг, әчәк** (јачаг, јәчәк); **малы, мәли, асы, әси** (јасы, јәси) шәкилчиләрини артырмаг јолу илә дүзәлир. Мәсәлән: Бәс инди сиз һарада галачагсыныз, галачаг бир јериниз вармы? Онлар һәр дәфә мәнә чохлу **јемәли** шејләр кәтирир вә өз ишләриндән данышырдылар. Һәјәчан, кин вә гәзәб ичиндә дүшүнүр, дејәчәји сөзләри өлчүб-бичирди. (М. Ибраһимов).

Көрүндүјү кими бу чүмләләрдә «галачаг», «јемәли» вә «дејәчәји» фе'ли сифәтләри һал, һәрәкәтин кәләчәк замана аид олмасыны ифадә едир.

Ачаг, әчәк (јачаг, јәчәк) шәкилчили кәләчәк заман фе'ли сифәтләри мәнсубијјәт шәкилчиләри илә дә ишләнә билир.

Мәсәлән: **алачағымыз** (шејләр), **көрәчәјиниз** (ишләр), **бағлајачаглары** (мүгавилә), **кәзәчәјим** (шәһәрләр) вә с.

Кәләчәк заманы билдирән фе'ли сифәт шәкилчиләринин башга вәзифәләри дә вардыр. Бунлар ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) **ачаг, әчәк** фе'лин мүәјјән кәләчәк заманыны әмәлә кәтирир;

б) **малы, мәли** шәкилчиләри фе'лин вачиб формасыны дүзәлдир;

в) **асы, әси** шәкилчиләри исә, фе'лин лазым формасынын әламәти кими ишләнир.

Демәли, һәмин шәкилчиләр, јериндән асылы олараг, фе'лин мүәјјән заман вә формаларынын әламәти кими дә ишләнә билир.

Азәрбајчан дилиндәки фе'ли сифәтләр нөв категоријасына көрә дә фе'ллә мүштәрәк характерә маликдир. Фе'ли сифәтләр, демәк олар ки, фе'лин бүтүн нөвләрини әкс етдирә билир. Фе'ли сифәтин фе'лә мәхсус олан бу әламәти онун әмәлә кәлдији фе'лин нөвүндән асылы олараг мүәјјән едилир. Конкрет мисаллар көстәрәк:

а) Мә'лум нөвдә олан фе'ли сифәтләр: гәзети **охујан** (гыз), скамјада **отурмуш** (адам), сизә **чатасы** (мәктуб), сәнә **вермәли** (китаб).

б) Мәчһул нөвдә ишләнән фе'ли сифәтләр: тәзә **тикилмиш** (бина), **көрүлмәли** (ишләр), **әјилмиш** (ағач), **алынмыш** (мәктуб), **данышылан** (сөзләр), **һәлл олунмалы** (мәсәлә), **јазылан** (мәктуб) вә с.

в) Гајыдыш нөвү билдирән фе'ли сифәтләр: **севинән** (адам), **јујунан** (ушаг), **бәзәнән** (гызлар), **ачылмыш** (чичәкләр), **ачылан** (күлләр), **даранан** (гыз) вә с.

г) Гаршылыг нөвү билдирән фе'ли сифәтләр: **көрүшән** (достлар), **вурушан** (әскәрләр), **јазышан** (јолдашлар), **дејишән** (ашыглар) вә с.

д) Ичбар нөвү билдирән фе'ли сифәтләр: **охутдурдуғунуз** (китаб), **јаздырачағын** (кағыз), **тикдирән** (идарә), **көрдүрәчәји** (ишләр), **јаздыран** (јолдаш) вә с.

Фе'ли сифәтләр тә'сирлилик-тә'сирсизлик категоријасына көрә дә фе'ллә мүштәрәк характер дашыјыр. Фе'ли сифәтләрин бу грамматик әламәти онларын әсасыны тәшкил едән фе'лләрин тә'сирли вә ја тә'сирсиз олмасы илә тә'јин едилир.

1) Т ә'с и р л и ф е'л и с и ф ә т л ә р. Тә'сирли фе'ли сифәтләр дә еjни илә тә'сирли фе'лләр кими, «нәји?» вә «нә?» суалларына чаваб олан објект тәләб едир. Мәсәлән: **мәктубу** јазан (шакирд), **мәсәләни** һәлл едән (гыз), **китаб** алан (оғлан), **гәзети** охујасы (тәләбә), **еви** тикән (усталар), **сачыны** дарајан (гыз) вә с. Бу бирләшмәләрдәки **јазан, һәлл едән, алан, охујасы, тикән** вә **дарајан** фе'ли сифәтләри «јазмаг», «һәлл етмәк», «алмаг», «охумаг», «тикмәк» вә «дарамаг» тә'сирли фе'лләриндән дүзәлдикләри үчүн һәмин әламәти (тә'сирлилик әламәтини) сахлајараг «нәји?» вә «нә?» суалларына чаваб верән објектләрлә бағлыдыр: Нәји јазан шакирд? — **Мәктубу.** Нә алан гыз? — **Китаб** вә с.

2) Т ә'с и р с и з ф е'л и с и ф ә т л ә р. Тә'сирсиз фе'лләрдән дүзәлән фе'ли сифәтләр дә тә'сирсиз олараг галыр. Мәсәлән: **чатасы** (әманәт), **дајанмыш** (гатар), **күлән** (адам), **тамаша етмәли** (һадисә), **јатан** (ушаг), **күлмәли** (һадисә) вә с.

Бу бирләшмәләрдәки «чатасы», «дајанмыш», «күлән», «тамаша етмәли», «јатан» вә «күлмәли» фе'ли сифәтләри «чатмаг», «дајанмаг», «күлмәк», «тамаша етмәк», «јатмаг» вә «күлмәк» тә'сирсиз фе'лләриндән әмәлә кәлмишдир; она көрә дә һәмин фе'ли сифәтләр дә тә'сирсизлик хүсусијјәтинә маликдир.

Фе'ли сифәтин фе'llә мүштәрәк хүсусијјәтләриндән бири дә онун фе'л кими тәсдиг вә инкар шәклиндә ишләнә билмәсидир. Бураја гәдәр верилмиш мисалларын һамысы тәсдиг билдирән фе'ли сифәтләрдир. Инкары билдирән фе'ли сифәтләр, дикәр фе'лләр кими, **ма, мә** инкар шәкилчиләрини гәбул едир. Инкар шәкилчиләри (ма, мә) фе'ли сифәт шәкилчиләриндән әввәл артырылар. Мәсәлән:

Лакин онлар да **белләнмәмиш** торпаға бахмагдан горхараг, башларыны галдырмадан ишләјир, ишләјирдиләр. (М. Ибраһимов). Сәлтәнәт Бакыда **олмајан** бир шеји ахтарырды. (Мир Чәлал). Бүтүн Иран дөвләти дахилиндә **кәзмәдији** бир нөгтә јох иди. (М. Ибраһимов).

Бу чүмләләрдәки «белләнмәмиш», «олмајан» вә «кәзмәдији» инкар фе'ли сифәтләри «белләнмиш», «олан» вә «кәздији» тәсдиг фе'ли сифәтләринә **ма, мә** инкар шәкилчиләрини артырмаг јолу илә дүзәлмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, инкар шәкилчиләрини бүтүн фе'ли сифәтләр дејил, әсас е'тибарилә, **ан, ән, мыш, миш, муш, мүш; дыг, дик, дуг, дүк** шәкилчили фе'ли сифәтләр гәбул едә билир.

Нәһајәт, фе'ли сифәтин фе'лә хас олан чәһәтләриндән бири дә бунларын фе'л кими, зәрфлә ишләнә билмәсидир. Зәрфләр фе'лдә ифадә олунан һал, һәрәкәтин мәканыны, заманыны вә тәрзини билдирдији кими, фе'ли сифәтләрдә дә ифадә олунан һал вә һәрәкәтин мәканыны, заманыны вә тәрзини билдирир. Мәсәлән: **јахшы** охујан (тәләбә), **кеч** кәлән (ушаг), **тез** чатан (машын), **кеч** дејилмиш (сөз), **габагда** отуран (адам), **чох** охунмуш (маһны) вә с.

Бу бирләшмәләрдәки фе'ли сифәтләрдән әввәл ишләнән сөзләр зәрфдир. Бунлар һәмин фе'ли сифәтлә ифадә олунан ишин ја мәканыны, ја заманыны, ја да тәрзини билдирир.

Фе'ли сифәт јухарыда көстәрилән чәһәтләринә көрә фе'llә мүштәрәк характер дашыдығы кими, бә'зи чәһәтләринә көрә дә сифәтлә мүштәрәк хүсусијјәтләрә маликдир.

Фе'ли сифәтин сифәтлә мүштәрәк хүсусијјәтләри

Фе'ли сифәтин сифәтлә мүштәрәк хүсусијјәтләри, әсасән, ашағыдакылардан ибарәтдир:

Фе'ли сифәтләр дә сифәтләр кими, әшја илә бағлы олур, онун әламәт вә ја кејфијјәтини билдирир. Мәсәлән: **кәлән гонаг, алдығым мәктуб, јазачағым мәгалә** вә с.

Мә'лум олдуғу үзрә, сифәтләр нечә? нә чүр? вә һансы? суалларына чаваб олур. Мәсәлән: Рамиз јахшы шакирддир. Гырмызы карандаш мүәллимдәдир—чүмләләриндәки «јахшы» сифәти нечә? јахуд **нә чүр?** суалына, «гырмызы» сифәти исә һансы? суалына чаваб олур. Фе'ли сифәтләр исә, адәтән јалныз **һансы?** суалына чаваб верир.

Сифәт кими фе'ли сифәтләр дә субстантивләшәрәк чүмләнин мүбтәдасы вә ја тамамлығы вәзифәсиндә ишләнә биләр. Бу заман фе'ли сифәтләр исмин һал вә чәм шәкилчиләрини гәбул едә билир. Мәсәлән: Әлинә **силаһ аланлар** ирәлијә гачан дүшмән үстүнә јүјүрүрдү (Мир Чәлал). Бу вурһавурда һәр **јетәнә** диггәт верирди (Мир Чәлал). Бир вахт вар иди, **охумушлары** кәнддә бармаг илә көстәрирдиләр.

Биринчи чүмләдәки «силаһ аланлар» фе'ли сифәти мүбтәда вәзифәсиндә, икинчи чүмләдәки «јетәнә» фе'ли сифәти васитәли тамамлыг, үчүнчү чүмләдәки «охумушлары» фе'ли сифәти исә васитәсиз тамамлыг вәзифәсиндә ишләнмишдир.

Фе'ли сифәт илә фе'лдән дүзәлән сифәтләрин фәргли хүсусијјәтләри

Бүтүн јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, фе'ли сифәтләрлә фе'лдән дүзәлән сифәтләр бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Һәмин фәргләри гысача оларат ашағыдакы кими хүласә етмәк олар:

1) Фе'ли сифәтләр вә фе'лдән дүзәлән сифәтләр — һәр икиси аид олдуғу әшјанын әламәтини билдирир. Фе'ли сифәтләр мүәјјән заманла әлагәдар олан әламәт вә ја кејфијјәти билдирир. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр исә, заманла һеч бир әлагәси олмајан даими әламәт вә ја кејфијјәти билдирир. Мәсәлән: **ағлајан** ушаг бирләшмәсиндәки «ағлајан» фе'ли сифәти «ушағын һал-һазырда ағламасыны» билдирдији һалда, **ағлаған** ушаг бирләшмәсиндәки фе'лдән дүзәлән «ағлаған» сифәти исә даими «ағлағанлыг» әламәтини билдирир.

2) Фе'ли сифәтләр әмәлә кәлдији фе'лин нөв категоријасыны сахлаја билир. Мәсәлән: **јазылмалы** (мәктуб), **јујунан** (гыз), **сөзләшән** (адамлар), јаздырдығын (кағыз) вә с. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр исә бу хүсусијјәтә малик дејилдир.

3) Фе'ли сифәтләр әмәлә кәлдији фе'лин тә'сирлилик вә тә'сирсизлик хүсусијјәтләрини сахлаја билдији һалда, фе'лдән дүзәлән сифәтләрдә бу хүсусијјәт өз әксини тапмыр.

4) Фе'ли сифәтләр фе'лин инкар шәкилчисини гәбул едәрәк инкар шәклиндә дә ишләнә билир. Мәсәлән: **ачылмыш** (күл), **ачылмамыш** (күл), **охунмуш** (китаб), **охунмамыш** (китаб) вә с. Һалбуки фе'лдән дүзәлән һеч бир сифәти фе'лин инкар шәклиндә ишләтмәк мүмкүн дејилдир.

5) Фе'лдән дүзәлән сифәтләр дикәр сифәтләр кими, дәрәчә әламәтләрини гәбул едә билир. Мәсәлән: **олдугча тутгун** (һава), **ән чалышган** (шакирд), **чох јоручу** (иш) вә с. Һалбуки фе'ли сифәтләр бу әламәтләри гәбул етмир. Она көрә дә, мәсәлән, олдугча чалышмыш (шакирд), ән кәлән (гонаг) вә с. ишләтмәк мүмкүн дејилдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зән фе'ли сифәтләрин әввәлиндә кәлән «чох» сөзү сифәтин дәрәчә әламәти дејил, кәмијјәт зәрфидир.

6) Фе'ли сифәтләр фе'лин гурулушча бүтүн нөвләриндә — садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб фе'лләрдән әмәлә кәлә билир.

Мәсәлән: **охумуш** (адам), **ишләдијин** (идарә), **көзләдијимиз** (гонаглар), **һәлл олунасы** (мәсәлә), **сөһбәт едән** (киши) вә с. Фе'лдән дүзәлән сифәтләр исә, бүтүн фе'л нөвләриндән дејил, әсасән, садә фе'лләрдән дүзәлир.

7) Нәһајәт, фе'ли сифәтләрин фе'лдән дүзәлән сифәтләрлә фәргли хүсусијјәтләриндән бири дә будур ки, фе'лдән дүзәлән сифәтләр бүтүн сифәтләр кими, **лыг, лик, луг, лүк** сөздүзәлдичи шәкилчиләрини гәбул едиб исим ола билдији һалда, тутгунлуг, ачыглыг, гырычылыг вә с. фе'ли сифәтләр һеч вахт һәмин шәкилчиләри гәбул едә билмир.

Фикримизчә, бир нечә сөз дә фе'ли сифәтләрин тәдриси һаггында гејд етмәк пис олмаз.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, грамматик тәһлил заманы шакирдләр фе'ли сифәтләри чох заман фе'л кими тәһлил едирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, фе'ли сифәтләрин фе'лә мәхсус хүсусијјәтләри онларын даһа тез нәзәринә чарпыр. Бу исә, әлбәттә, тәсадүфи дејилдир. Чүнки һәгигәтдә дә беләдир. Буна көрә дә фе'ли сифәтләри шакирдләрә фе'л бәһсиндә өјрәтмәк нәинки чәтинлик төрәдир, әксинә, мүәллимин ишини хејли асанлашдырыр. Лакин фе'ли сифәтләрин тәдрисиндә мүәллим о заман мүвәффәгијјәт газана биләр ки, онларын һәм фе'л, һәм дә сифәт илә мүштәрәк хүсусијјәтләрини, һәмчинин фе'лдән дүзәлән сифәтләрдән фәргини шакирдләрин дәрк етмәсинә наил олсун. Бунунла јанашы, фе'ли сифәти тәдрис едәркән ону әмәлә кәтирән мүәјјән шәкилчиләри фе'лин заман вә формаларыны әмәлә кәтирән охшар шәкилчиләрлә мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәјә дә диггәт јетирилмәлидир.

Бүтүн булары мүәллим һәм јени дәрси изаһ едәркән, һәм дә чалышмалар, хүсусән грамматик тәһлил апардығы заман шакирдләрә онларын билик сәвијјәсинә ујғун шәкилдә баша салынмалыдыр.

А. АБДУЛЛАЈЕВ
педагожи елмләр доктору.

ШАКИРДЛӘРДӘ БӘДИИ НИТГ ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Шакирдләр бәдии нитгин әсас хүсусијјәтләри вә бәдии тәсвир васитәләри һаггында мә'луматы тәдричән, ајры-ајры бәдии әсәрләрин тәһлили заманы әлдә едирләр. Лакин бу чүр дағыныг мә'лумат шакирддә бәдии нитг васитәләриндән, онун јолларындан истифадә етмәји кифајәт гәдәр инкишаф етдирмир вә башга нитг нөвләриндән бәдии нитгин нәләрлә фәргләндији барәдә онда (шакирддә) ајдын тәсәввүр јарада билмир. Буна көрә үслубијјат мәшғәләләринин бәдии нитгә аид олан һиссәсиндә мүәллимин әсас вәзифәси, бир тәрәфдән шакирдләрдә бәдии нитгин хүсусијјәтләри вә мәгсәди һаггында ајдын тәсәввүр јаратмаг, о бири тәрәфдән исә онларын бәдии нитг васитәләриндән истифадә етмәк вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдир.

Бәдии нитгин мәгсәди. Һәмин бөлмә үзрә апарылачаг мәшғәләнин әввәлиндә мүәллим, бәдии нитгин мәгсәдини вә онун нитгимизә вердији образлылыг вә рәнкарәнклији тәхминән ашағыдакы гајда үзрә шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Бәдии нитг фикир вә һиссләримизи образлар васитәси илә ифадә етмәјә хидмәт едир. Образ — әшја вә ја һадисә һаггында әјани шәкилдә ифадә олунмуш мәфһумдур. Мүһакимә јолу илә мүәјјән фикрин доғрулуғуну исбата чалышан елми нитгдән фәргли олараг, бәдии нитг, инсанларын тәхәјјүлүндә әшја вә ја һадисәләр һаггында әјани тәсәввүрләр јаратмағы гаршыда мәгсәд гојур ки, онларын васитәси илә инсанларда бу вә ја дикәр фикир вә һисси доғура билсин. Бурада әјанилик ондан ибарәтдир ки, зеһнимиздә мүәјјән шејләр һаггында әмәлә кәлән тәсәввүрләримиз һисс едиләчәк дәрәчәдә конкрет

формалара дүшүр. Мәшһур рус јазычысы И. С. Туркенев өзүнүн «Аталар вә оғуллар» адлы әсәриндә јаратдығы Базаров образы үзәриндә ишләмәсиндән данышаркән гејд едир ки: «Базаровун сурәти мәнә сон дәрәчәдә әзијјәт верирди; бә'зән наһара отурдуғум заман о, бирдән-бирә гаршымда чанланырды. Бә'зән дә белә олурду: мән бири илә сөһбәт едиркән өз-өзүмә дүшүнүрдүм ки, көрәсән, бу сөһбәт һаггында мәним Базаровумун фикри нәдир»[1].

Бу чәһәтдән бөјүк драматургумуз Чәфәр Чаббарлынын јаратдығы өлмәз образлар үзәриндә нечә ишләмәсинин чанлы шаһиди олан арвады Сона ханымын хатирәләри дә чох мараглыдыр. О, јазыр ки: «...Јадымдадыр о, Елханын сон монологуну јазыркән, ики-үч кечә онун үстүндә ишләди. Һәр кечә дөрд-беш вәрәг јазыб гуртарандан сонра, һәмин вәрәги чырыб атыр, јенидән јазмаға башлајырды. Беләликлә о, үч-дөрд дәфә јазыб-позандан сонра мүәјјән фикрә кәләрди. Чәфәр үмумијјәтлә бүтүн әсәрләринин үстүндә белә чалышарды»[2].

Јахуд:

«Һәр күн Чәфәр евдә ишләркән, мән әнчир ағачынын алтында отуруб нә исә бир ишлә мәшғул олурдум. Бир дәфә Чәфәри ган-тәр ичиндә евдән чыхан көрдүм. Сәбәбини сорушуркән деди: «Ај Сона, «Дөнүш»үн бир јерини (Күләрин сәһнәјә кәлмәсини) нә гәдәр чалышырамса дүзәлдим, јенә дә «Оггаја» охшајыр»...[3].

Мәшһур тәнгидчи В. Г. Белински бәдии әсәрләрин хүсусијјәтләриндән данышаркән јазырды: «Сијаси игтисадчы, статистик (еһсаијјә) рәгәмләрлә силаһланараг, өз охучу вә ја динләјичиләринә тә'сир едә-едә **сүбут** еләјир ки, филан синфин вәзијјәти үмумијјәтлә бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә чох јахшылашмыш, јахуд писләшмишдир. Шаир исә варлығын чанлы вә парлаг сурәтләри илә силаһланараг, инандырычы таблоларла өз охучуларынын хәјалына тә'сир етмәклә **көстәрир** ки, чәмијјәтдә филан синфин вәзијјәти доғрудан да бу вә ја башга сәбәбә көрә чох јахшылашмыш вә ја писләшмишдир. Демәк, бири **сүбут** едир, башгасы **көстәрир**, һәр икиси инандырмаға чалышыр, лакин бири мәнтиги дәлилләрлә, о бири исә сурәтләр васитәсилә»[4].

---

[1] В. Г. Белински, Собрание сочинений в трех томах, 1948, т. III, стр. 798.
[2] Бах, «Револјусија вә култура» журналы, 1941, № 1, сәһ. 52.
[3] Јенә орада, сәһ. 54.
[4] В. Г. Белински, Собрание сочинений в трех томах, 1948, т. III, стр. 798.

Јазычы образ јаратмаг үчүн бир сыра бәнзәр һадисәләрдән характер чәһәтләри сечир вә онлары өз тәсәввүрүндә мүәјјән бир һадисә кими бирләшдириб, типик шәклә салыр. Буну М. Горки белә изаһ едир вә көстәрир ки, әдиб, она таныш олан бир дүканчы, чиновник вә ја фәһләни тәсвир етмәк истәркән, мүәјјән бир шәхсә әсасланараг сурәт јаратса, бу ичтимаи-тәрбијәви әһәмијјәтдән мәһрум, јалныз бир фотографија ола биләр вә бизим инсан вә һәјат һаггындакы анлајышымызы кенишләндириб дәринләшдирмәјә көмәк етмәз. Лакин јазычы 20—50 вә ја 100 дүканчы, чиновник јахуд фәһләнин синфи хүсусијјәтләрини, адәт, зөвг, һәрәкәт, е'тигад, данышыг тәрзи вә с. ајырыб ашкара чыхардыгда вә онлары сечиб бир дүканчы, чиновник вә ја фәһлә симасында бирләшдирдикдә «тип» јарада биләр ки, әсил сәнәт дә будур[1].

Лакин образын чанлы јарадылмасы үчүн она бә'зи фәрди хүсусијјәтләр верилмәлидир. Чох вахт јазычы әслиндә олмајан белә әлавә тәфәррүатлары өз тәхәјјүлүндә јарадыр. М. Горкинин дедији кими, сөз јарадычылығы сәнәти, характерләр вә «типләр» јаратмаг сәнәти, тәхәјјүл, јозма «ујдурмалар» тәләб едир[2].

Һәјати фактлара тәфәррүатлар артырмагла јазычыларын јарадычы шүурунда онларын јенидән нечә ишләниб һазырланмасыны көстәрмәк үчүн ашағыда баһарын тәсвиринә аид верилмиш ики мәтни мүгајисә едәк:

1. «Баһар иди... сәһәрләр, үфүгләр гызғын аловлар кими гызарырды. Күнәш шәфәгләр ичәрисиндә алышырды. Овалардакы суларда гызыл күнәшләр јанырды.

Баһар сәмасы узаг вә дәрин, күнәш исә јахын вә мунис көрүнүрдү. Узагда сулар чағлајыр, дурмадан баһар үчүн маһнылар охујурдулар. Шырылдајараг ахан сулар үзәриндә гырылмыш чичәк јарпаглары үзүрдү. Бал арылары мәст олмуш кими, өзләрини чичәкдән-чичәјә чырпырдылар.

Бүлбүл исә — һәјат....һәјат.... — дејә, чәһ-чәһ вурурду».

(М. Әнвәр — «Баһар»)

2. «Кәнчә чајынын чошгун ләпәләри баһар күнәшинин гызыл сачларыны бөјүк бир һәјәчанла чимдирмәјә башламышды. Баһар фәзасына мәхсус пәнбә булутлар, мајис күлүнүн гырмызы јанагларыны киршанламаға һазырланырды. Шимали Мидијанын ләтиф тәбиәти бағчаларын бојуна бичдији јашыл вә чичәкли дону тикиб битирмәк үзрә иди.

[1] М. Горки, О том, как я учился писать. Избранные литературно-критические статьи, Гослитиздат, 1941, стр. 223.

[2] Јенә орада.

Кәпәз дағындан әсән күләк фәзада назланан булудлары Ханәкаһ кәндинин мешәләринә доғру сүрдүјү заман, шам ағачлары да ағыр-ағыр башларыны әјирди.

Јағыш бир саат әввәл дајанмышды, булудларын сувардығы чөлләр, мешәләр, бағ-бағчалар күлүрдү.

Јасәмәнләр дағыныг сачларыны јашыл будагларын үстүнә сәриб гурудур, ханәндә бүлбүлләр гызыл күлүн јанағындакы тәрләри силмәк үчүн күл будагларыны тәрпәдир, ләләләр исә пијаләсини галдырыб баһар чәмијјәтинин шәрәфинә ичмәк истәјирди. Нәркис күлү шадлығындан јашланмыш көзләрини силәрәк, баһар сәһнәсини тамаша едир, бәнөвшәләр башыны чијинләринә гојуб дүшүнүр, бәстәкар кәкликләр исә мешә сәјаһәтинә чыхан кәнч бир шаири гаршыламаг үчүн салам мусигисини чалырды» (М. С. Ордубади—«Гылынч вә гәләм»).

Бөјүк јазычымыз Чәлил Мәммәдгулузадә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы әсәриндә Катда Худајарбәјин сурәтини охучулар гаршысында чанландырмаг үчүн ону белә тәсвир едир:

«Худајарбәјин анчаг отуз једди, отуз сәккиз синни олар, артыг олмаз, бәлкә әскик ола. Боју учады, чох учады. Бунун учалығындан өтрү кечән вахтда Худајарбәјә бир ајама дејирдиләр. Амма мән сөз вердим ки, онун кечәчәјиндән данышмајым. Горхурам јаланчы олам. Бәли, боју учадыр, саггалы, гашлары түнд гарады. Үзү дә гарады, чох гарады, көзләри лап гарады. Бир тикә аг јохду көзләриндә. Белә ки, бә'зи вахт Худајарбәј папағыны басыр көзүнүн өнүнә, папах гара, көзләр гара, үз гара. Папағын алтындан көзләр белә ишарыр ки, адамын чанына ваһимә өтүрүр. Бунлар һамысы өтәр. Худајарбәјин бир бөјүк гүсуру вар. Бурну әјриди. Әјриди, амма пис әјриди. Әјри дә вар, әјри дә вар. Мән чох көзәлләр көрмүшәм ки, бурунлары әјриди. Амма, Худајарбәјин бурну пис әјриди. Бурнунун јухары тәрәфиндән бир сүмүк дикәлиб. Сүмүк дүздү, амма ашағысынын әти хоруз пипији кими дүшүб сол јана. Билмирәм анададанолмады, ја сонра олубду. Амма чох пис бурунду, вәссәлам».[1]

Бизи әһатә едән һәјаты, орадакы фактлары јазычыларын нечә тәсвир етдикләрини мисалларла шакирдләрә изаһ етдикдән сонра, мүәллим демәлидир ки, һәмин бәдии чәһәтдән ишләнмиш һәјати материаллар, әсәрин бирләшмиш идејасы вә

[1] Бах, Чәлил Мәммәдгулузадә, Данабаш кәндинин әһвалатлары, Бакы, 1953, сәһ. 14—15.

бәдии нитг васитәләринин көмәји илә нәтичәдә бәдии образлара чеврилир.

Мүәллим, бәдии нитг васитәләри һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәјә башларкән сөјләмәлидир ки, бәдии нитгин әсас үсул вә јоллары чох гәдимләрдә, һәлә әшја вә һадисәләрин инсанлар тәрәфиндән тәчәссүм етдирилдији, јә'ни онларын чанлы варлыглар образында тәсәввүр едилдији заманларда мејдана кәлмишдир ки, бу да өз зәнкин вә долғун ифадәсини шифаһи халг әдәбијјатында тапмышдыр. Бәдии әдәбијјат инкишаф етдикчә, бәдии нитгин үсул вә јоллары да әдәбијјат нәзәријјәсиндә өјрәнилмәјә вә үмумиләшдирилмәјә башланмышдыр. Азәрбајчан дилиндә, бәсит вә ибтидаи шәкилдә дә олса, бәдии нитгин үсул вә јолларына һәср едилмиш илк мәтбу әсәрләрдән бири дә Рәшидбәј Әфәндијевин 1901-чи илдә Бакыда нәшр етдирдији «Бәсирәтүл әтфал» дәрслијиндә верилмиш бә'зи материаллардыр. Бундан сонра, тәхминән елә о илләрдә Мәммәдтағы Сидгинин грамматика вә гираәтә даир әлјазмасы шәклиндә һазырладығы китабы көстәрмәк олар. Бу әсәрин икинчи һиссәси «Гәваид, гираәт вә китабәт» адланыр.[1]

1908-чи илдә мүәллим Шејхзадә Һафиз Мәһәммәдәмин Бакыда «Фәсаһәт вә бәлағәт, фәнни-инша вә үсули-китабәт» адлы әсәрини чап етдирмишдир. Һәмин әсәр бүтүнлүклә мәктәбдә апарылачаг үслубијјат мәшғәләләринә һәср олунмушдур. Китабын илк сәһифәсиндә мүәллиф јазыр: «Дилимизин ислаһ вә тә'миринә хидмәт әмәли илә тәртиб едилмиш бу әсәр, көзәл јазмаг арзусунда олан һәр бир мүтәллим вә мүәллим үчүн китабәт вә инша мүәллимлији хидмәтини көрмәкдәдир».

Һәмин китаб үч фәсилдән ибарәтдир:

Биринчи «Фәнни-инша вә китабәт» (көзәл вә мәзмунлу јазмаг) адланыр. Икинчи «Фәсаһәт вә бәлағәт» (фикри дүрүст вә сәлис чүмләләрлә ифадә етмәк) адланыр. Үчүнчү исә «Мүнтәхиб мәктуб вә мәгаләләр»дир. Бунлардан башга китабда чалышмалар үчүн дә әлавә материаллар верилмишдир.

Шејхзадә Һафизин бу әсәри дөврү үчүн үслубијјата даир көзәл бир дәрслик олмушдур.

Бунлардан сонра 1924-чү илдә Һүсејн Чавид вә Абдулла Шаигин бирликдә јазыб Бакыда нәшр етдирдикләри «Гәваиди-әдәбијјә» китабыны вә 1933-чү илдә А. Тағызадә вә Х. С. Хочајевин јенә дә Бакыда нәшр етдирдикләри «Мухтәсәр үслубијјат» әсәрини көстәрмәк олар.

[1] Бах, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Республика Әлјазмалары фонду, инвентар № 10933.

Дили образлы шәклә салмаг үчүн үслубијјатда ики әсас јол вардыр:

1) Сөзләри мәчази мә'нада ишләтмәклә әлагәдар олан, дилин бәдии тәсвир васитәләри, 2) чүмләдә сөзләри јерләшдирмәк јолларына әсасланан ифадә васитәләридир.

Бунлардан сонра, бәдии тәсвир васитәләринин ајры-ајры нөвләри һаггында мәшғәлә апармаға башламаг олар. Ашағыда бәлә мәшғәләләрин мәзмунуна, јә'ни: бәдии нитгин јоллары һаггында анлајыш, бу јоллардан истифадә етмәк үчүн нүмунәләр вә шакирдләрә вериләчәк чалышмалар вә тапшырыглара даир мә'лумат верилир.

Дилин бәдии тәсвир васитәләри. Һәр сөзүн өз әсас, мүстәгим мә'насындан башга, бир дә хүсуси, мәчази мә'насы ола биләр. Сөз хүсуси јахуд мәчази мә'нада о заман ишләдилә биләр ки, ону өз охшарлығына көрә мә'лум бир әшја вә ја һадисәнин әламәтләринә бәнзәтмәк мүмкүн олсун. Сөзләри бәдии сурәтдә мәчази мә'нада ишләтдикдә (мәсәлән, күләк әсир, гар кәлир, күн кетди) бир о гәдәр кәскин тә'сир јаратмыр; чүнки тез-тез тәкрар олунан һәр бир ифадәјә адәт етдијимиз үчүн онунла әлагәдар олан образ да нәзәримиздә узун мүддәт әлдән-әлә кәзән пул кими тутгунлашмаға, гаралыб солмаға башлајыр. Мәчази мә'нада ишләдилән сөзләр о заман бәдии тәсвир васитәси кејфијјәтинә малик ола биләр ки, әшја вә ја һадисәләрин характер хүсусијјәтләрини јени вә парлаг шәкилдә верә билсин вә тәхәјјүлүмүзү чанландырараг, биздә һәмин әшја һаггында әјани тәсәввүрләр јарада билсин.

Сөзләри гејри-һәгиги мә'нада ишләтмәклә әлагәдар олан бәдии тәсвир васитәләриндән бири дә мәчазлардыр. **Мәчаз нәјә дејилир?**

Гејри-һәгиги мә'нада ишләдилән сөзләрә мәчаз дејилир. Мәчазлар дилин зәнкинлијини көстәрән әламәтләрдән бирисидир. Нитгдә мәчазлардан истифадә етдикдә, сөзләр јалныз мүстәгим мә'нада дејил, ејни заманда гејри-һәгиги (мәчази) мә'нада да ишләдилир. Әшјанын бир-биринә охшарлығы вә бир сыра башга әламәтләри бириндән дикәринә кечә билир. Белә охшарлыг сырф заһири чәһәтдән ола биләр: дағын һачасы (һача дағлар); рәнкә көрә ола биләр: ган рәнкли шәфәг; сәсә көрә ола биләр: күләк сызылдајыр вә с.

Бә'зән охшарлыг өзүнү әшјанын тә'сириндә, бә'зән дә һәмин әшјанын (јахуд инсанын) мүһит үчүн олан әһәмијјәтини билдирмәкдә көстәрир: «Бу мисралар әсәрин чаныдыр» (јә'ни, бу мисралар олмаса, о әсәрин тә'сири дә зәиф олар) вә с. кими.

Мәчаз һаггында шакирдләрдә дәрин мә'лумат јаратмаг

үчүн, онлара бәдии парчаларда тәсадүф едилән мәчазлары тапыб изаһ етмәк лазымдыр; мәсәлән:

«Күлүр чичәклик, һәр гаја, һәр дик.
Сәнә сөз гошур, хыналы кәклик» (С. Вурғун).

Бурада күлүр вә сөз гошур сөзләри, мүстәгим, һәгиги мә'нада дејил, гејри-һәгиги мә'нада ишләдилдијиндән мәчаздыр (әслиндә чичәклик күлмәз вә кәклик дә сөз гошмаз).

Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, јазычылар өз әсәрләриндә ишләтдикләри ифадәләрин тә'сирини күчләндирмәк үчүн мәчазлардан тез-тез истифадә едирләр: мәсәлән:

«Шәффаф көј үзүндә ағ булудлар ағыр-ағыр үзүрдү» јахуд,

«Ган вер өлкәмизин бөјүк гәлбинә;
Одур, од чешмәси јенә гајнајыр,
Ахыр јер алтында мин бир дамарла,
Одур күлүмсәјир Азәрбајчанын
Гочаман атасы Бакы вүгарла».

(А. Хуркинас)

Јухарыдакы парчаларда: «булудларын үзмәси», «өлкәмизин гәлби», «од чешмәси», «күлүмсәјир Бакы» кими мәчази сөзләр, јазычынын ифадәләрини даһа да гүввәтли вә тә'сирли етмишдир.

Тапшырыг.

1. Ашағыдакы чүмләләрдә мәчази мә'нада ишләдилән сөзләри тапыб изаһ един.

1) Онун дили чох ачыдыр. 2) А киши јаваш, белим гырылды! 3) Ахшам бағда отуруб гармон динләјирдик. 4) Јенә дилин нә узанмышдыр? 5) Столун үстүндә гојулмуш ағ самавар гајнајырды. 6) Бүтүн кечәни фабрик ишләмишдир. 7) Бәрк истидир, лап од јағыр. 8) Саат алтыда идарәләр бағланыр. 9) Әһмәд сарыдан башын сағ олсун. 10) Тофиг чох көзү ачыг адам иди.

2. Ашағыдакы мисралары мәзмунуна көрә тәһлил едиб орада ишләнмиш мәчазлары көстәрин.

«Шәби-һичран јанар чаным, төкәр ган чешми-кирјаным.
Ојадыр халгы әфганым, гара бахтым ојанмазмы?
Күли-рухсаринә гаршы көзүмдән ганлы ахар су.
Һәбибим, фәсли-күлдүр бу, ахар сулар буланмазмы?

(М. Фүзули).

Метафора (истиарә). Метафора мүрәккәб мәчаз нөвләриндән бирдир, јунанча metaphora сөзүндән алынмыш вә мә'насы «кечирмә», «нитгин дәјишмәси», «мәчази» демәкдир. Метафора, јарадылмаг истәнилән бир һадисәни охшарлығы

әсасында, јахшы мә'лум олан башга бир һадисәјә көчүрмәјә дејилир. Мәсәлән:

«Көзләрин көнлүм алыб гојмады јер тәдбирә,
Ики аһу бәс имиш падшаһым, бир ширә!»

Јухарыдакы бејтдә, чазибәдә көзә аид олан сифәт, јә'ни «көнүл алмаг» (гәлби, үрәји чәлб етмәк) хүсусијјәти башга бир шејә, аһуја (чејрана, онун мә'сум бахышларына) кечирилмиш вә бунунла да көзүн сифәти аһу илә әвәз едилмишдир.

Метафора ашағыда көстәрилән мухтәлиф охшарлыг әсасында јарана биләр: 1) формаја (шәклә) көрә: нефт мешәси, 2) рәнкинә көрә: гызыл пијалә, 3) сәсинә көрә: күләк сызлајыр, 4) дахили охшарлығына көрә: дәмир ирадә.

Метафора јығчам тәшбиһ (бәнзәтмә) дир. Онун көмәји илә сөзләр дәгиг ифадә олунур вә билаваситә мүгајисә едилдији әшјанын адыны тә'јин едир; мәсәлән: ал гырмызы рәнкли дан јери—ал шәфәгләр; ајна кими булаг—ајна булағлар. Метафора нитги гүввәтләндирмәјә дә чох көмәк едир (човғун гүдузлашырды); о, мүчәррәд мәфһумлары әјани шәклә салмаға имкан верир (тәһсилин бәһрәси јахуд мејвәси).

Бә'зән метафора там бир лөвһәјә чеврилир; мәсәлән:

«Јар јанында күнаһкарам, доғру сөзүм јалан олду.
Јериш етди гәм ләшкәри, көнүл шәһри талан олду».

(Ашыг Әләскәр).

Јахуд:

«Зар көнлүм тәндә зиндани-бәла дутсағыдыр»[1].

(Фүзули).

Метафоранын ики әсас нөву вардыр: 1) ачыг метафора, 2) кизли метафора.

Биринчијә мисал олмаг үчүн шаир С. Рүстәмин ашағыдакы парчасыны көздән кечирәк:

«Чошдун, сәрт дағлар ашдын,
Дүшмәнләрлә савашдын;
Сәјјар бир улдуз кими,
Өлкәләри долашдын».

Бу мисрадакы «сәрт дағлар ашдын» ифадәсинә диггәт едәк; бурада «сәрт дағлар» сөзләри «ағыр әмәк, зәһмәт» мә'насында ишләдилмишдир. Јә'ни, ағыр зәһмәт чәкмәк «сәрт дағлар» ашмаға бәнзәдилмишдир. Белә метафоралара **ачыг** метафора вә ја **ачыг** истиарә дејилир.

Икинчијә мисал олмаг үчүн ашағыдакы чүмләни алаг:

«Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы зүлмүн пәнчәсини

[1] Дутсаг—дустаг демәкдир.

гырды». Бурадакы «зүлмүн пәнчәси» бирләшмәсини ајдынлашдыраг:

Пәнчә һејванларда олур, зүлм сөзү исә мүчәррәд бир мәфһумдур, онун пәнчәси јохдур вә ола да билмәз.

Демәк, бурада зүлм јыртычы бир һејвана бәнзәдилмишдир. Ибарәдә бәнзәјән вар, бәнзәдилән исә тамамилә кизли галмышдыр. Лакин она (бәнзәдиләнә) мәхсус олан әламәт бәнзәјәнә ишарә едилмишдир. Белә метафоралара да кизли метафора јахуд **кизли** истиарә дејилир.

Бу мисалда «пәнчә» сөзү дә һәгиги мә'нада ишләдилмәмиш, зүлмүн доғурдуғу әзијјәт јыртычы һејван пәнчәсинин вердији әзијјәтә бәнзәдилмишдир. Она көрә бу да бир метафорадыр.

Метафоранын ифадәдә чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һисс вә һәјәчан доғурмаг нөгтеји-нәзәриндән метафора гүввәтли бир ифадә силаһыдыр.

Метонимија. Метонимија јунанча metonymia сөзүндән алынмышдыр, мә'насы «аддәјишмә»дир. О да бир чох чәһәтдән метафораја бәнзәјир. Метонимија бир сөзү вә ја мәфһуму сых әлагәси олан башга бир сөзлә әвәз етмәјә дејилир; мәсәлән: «Театр ағзына гәдәр долу иди; ложаларда бир дәбдәбә, бир чалал варды; парталар исә гајнашырды».

Метонимијанын мүхтәлиф нөвү вардыр. Метонимија әшјанын әламәтләриндән бирини көстәрә биләр; мәсәлән:

«Мәним севимли достум Фикрәт, Хәзәрин саһилиндә доғулмуш вә орада бөјүмүшдүр».

Метонимија шәхсин вә ја әшјанын ады әвәзинә онларын әламәтләрини көстәрә билә:

«О гара гүввәләр—«сојуг мүһарибә» тәрәфдарлары, дүнја халгларынын әмин-аманлығыны позмаг вә онлары дәһшәтли бир учурума сүрүкләмәк истәјирләр».

Метонимија мүәллифин ады әвәзинә онун әсәрини көстәрә билә: «Солмаз мәшһур рус јазычысы Л. Н. Толстоју охумағы чох севәрди» вә с.

Синекдоха. Синекдоха јунанча, Synekdoche» сөзүндән алынмышдыр; мә'насы, чүз'үн күллү әвәз етмәси демәкдир. Онун әсас хүсусијјәти ондадыр ки, бурада бир шејин күллү илә чүз'ү гаршылашдырылыр; мәсәлән: «Икид партизан бүтүн кечәни дүшмән гәраргаһынын јерләшдији бинанын зирзәмисиндә кизләнмиш вә, кәркин бир сүкут ичәрисиндә **фашистин** планларыны өјрәнмишди».

Бурада **фашист** сөзү гәраргаһда топлашмыш **алман фашист забитләрини** әвәз едир. Башга бир мисал: «**Шакирдин** әсас иши дәрс охумагдыр». Бурада **шакирд** сөзү шакирдләрин

сөзүнү әвәз етмишдир. Јахуд: «Совет өлкәсиндә **инсан** шән вә азад јашајыр» чүмләсиндә **инсан** сөзү инсанлары әвәз етдијиндән синекдохадыр.

Синекдоха мәчази ифадәләрдән бирдир; о, әслиндә метонимијанын нөвүдүр.

Тапшырыг.

1. Ашағыдакы мисалларда метафора, метонимија вә синекдохалары тапыб көстәрин.

1) Дәнизин үзәриндән хош бир меһ әсирди; кичик ләпәләр пычылдашыр вә санки саһиллә ојнашырдылар. Мән Гоголу бөјүк һәвәслә тәкрар-тәкрар охумушам. Јаз фәсли иди... сулар чағлајыр, дурмадан баһар үчүн маһнылар охујурдулар.

2) «Күләчәксән һәр бир заман,

Азәрбајчан, Азәрбајчан!» (С. Вурғун).

Гурбанәли почт идарәсинин јанында әли гојнунда отуруб ишин ахырыны көзләјирди. Сәһәрдән ахшама гәдәр онун әлиндән китаб јерә дүшмүр. Нүмајишин башланмасына аз галмышды; күчәләр гајнашыр, тәрпәнмәјә јер јох иди. Собада јанан одун, аловун тә'сириндән шаггылдајыр вә өз гызыл шүаларыны илә гаранлыг отағы нура гәрг едирди.

3) Биз Низамиләримиз, Фүзулиләримиз вә Вагифләримизлә фәхр едирик. Онлар гызыл-күмүш ичиндә үзүрләр. Баку бөјүк шәнликлә гәләбә күнүнү бајрам етди.

Тәшбиһ (бәнзәтмә). Ики шәхс, әшја вә ја һадисәдән бирини мүәјјән етмәк мәгсәди илә онлары үмуми әламәтләринә көрә гаршылашдырмаға, јә'ни мүгајисә етмәјә **тәшбиһ** дејилир. Башга сөзлә десәк, тәшбиһ мүәјјән бир һадисә, шәхс вә ја мәфһумун охшар олан башга бир һадисә, шәхс вә ја мәфһума бәнзәдилмәсидир; мәсәлән: «Нүсрәт пәһләвана охшајыр». Бу чүмләдә Нүсрәт күчүнә, сағламлығына көрә пәһләвана бәнзәдилир.

Тәшбиһ мәчазын ән садә нөвләриндән бирдир. О да метафора (истиарә) кими һадисәләрин охшарлығы әсасында әмәлә кәлмишдир. Тәшбиһ дилимиздә чох вахт: **кими, ејнилә, санки, тәк (тәки), елә, елә бил, куја, лап, тамамилә** вә с. бу чүр сөзләр васитәси илә ики шеј вә ја һадисә арасында мүәјјән бир бәнзәјиш олдуғуну көстәрир; мәсәлән: «Тәјјарә гуш **кими** учур» чүмләсиндә тәјјарә гуша бәнзәдилдијиндән тәшбиһдир. Јахуд:

«Сејли-тә'н ејлә тәмәввүчлә алыб дөвру бәрим,
Бәнзәрәм бир гочаман дағә ки, дәрјада дурар».

(Ә. Сабир).

Јахуд да:

«Сән асланлар кими кеч чәбһәләрдән,
Јалныз һүнәринин баласы ол сән!»

(Низами)

«Наләдәндир, неј кими авазеји-ешгин бүләнд,
Налә тәркин гылмазам неј тәк кәсилсәм бәнд-бәнд».

(М. Фүзули).

«Көрдүм ол хуршиди-һүснүн ихтијарым галмады,
Сајә тәк бир јердә дурмаға гәрарым галмады».

(М. Фүзули).

Јухарыдакы парчаларда верилмиш бәнзәтмәләрдә Ә. Сабир өзүнү дәрјада дуран гочаман бир дағa охшадыр, Низами исә оғлуну асланлар кими һүнәрли олмаға чағырыр. М. Фүзули биринчи бејтдә налә чәкдијини вә нејин сәси кими ешгинин авазы көјләрә учалдығыны, сонра неј кими бәнд-бәнд кәсилсә дә наләни (аһ-зары) тәрк етмәјәчәјини билдирир. Икинчи бејтдә исә о, севкилисинин күнәшә бәнзәр үзүнү көрдүјүндән, ихтијары әлиндән кедир вә **сајә** (көлкә) кими бир јердә дурмаға гәрары галмадығыны сөјләјир.

Бүтүн тәшһибләрдә мүгајисә вардыр. Мүәјјән бир әшјаны башгасы илә мүгајисә етмәк үчүн мүтләг үч чәһәт олмалыдыр:

1) бәнзәјән шеј, 2) өзүнә бәнзәдилән шеј вә 3) бунларын арасындакы шәрикли сифәт.

Јухарыдакы мисалда: **тәјјарә, гуш, учмаг** кими тәсәввүрләр мүгајисәнин әсас үнсүрләрини тәшкил едир. Лакин һәмин мүгајисәнин там ифадәси дөрд сөзлә верилмишдир:

1) Мүгајисә едилән ики тәсәввүрүмүзүн шәкли ифадәсинә **бәнзәјән,** 2) она **бәнзәдилән,** 3) бунларын шәрик олдуглары сифәтә, **бәнзәтмә сәбәби,** 4) мүгајисәни билдирән сөзә исә **тәшбиһ әдаты** дејилир. Јухарыдакы «тәјјарә гуш кими учур» чүмләсиндә **тәјјарә**—бәнзәјән, **гуш**—она бәнзәдилән, **учур**—бәнзәтмә сәбәби, **кими**—тәшбиһ әдатыдыр.

Тәшбиһин јухарыда көстәрилән бу дөрд үнсүрүнә бә'зән һәр чүмләдә раст кәлмәк олмур. Чох вахт бунлардан бир вә ја икиси ихтисар едилә биләр; мәсәлән, памбығын гијмәт вә әһәмијјәтини мүгајисә јолу илә анлатмаг истәдијимиз заман ону дөрд шәкилдә ифадә едә биләрик:

1. Памбыг гијмәтдә ағ гызыл кимидир.
2. Памбыг гијмәтдә ағ гызылдыр.
3. Памбыг ағ гызыл кимидир.
4. Памбыг ағ гызылдыр.

Көрүндүјү кими, биринчи чүмләдә тәшбиһин бүтүн дөрд үнсүрү верилмишдир. Она көрә буна **мүфәссәл тәшбиһ** дејилир; икинчи чүмләдә тәшбиһ әдаты ихтисар едилмишдир, буна да **сәрбәст тәшбиһ** дејилир; үчүнчү чүмләдә бәнзәтмә сәбәби ихтисар едилдијиндән, она **гыса тәшбиһ** дејилир; дөрдүнчүдә исә һәм бәнзәтмә сәбәби, һәм дә тәшбиһ әдаты ихтисар едилмишдир, буна да **тә'киди тәшбиһ** ады верилир.

Истәр бәдиилик вә истәрсә ифадәјә вериләчәк ајдынлыг, гәтилик нөгтеји-нәзәриндән тәшбиһин нитгимиздә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бә'зән јазычылар тәсвир етдикләри мүәјјән бир мәнзәрәни охучулара даһа јахшы чатдырмаг үчүн ону тәбиәт һадисәси вә мәнзәрәси илә мүгајисә едир вә ја онлара бәнзәдирләр; мәсәлән:

«Таһир саһилә доғру баханда, гајыглар дајанан балача көрпүнүн чәнуб тәрәфиндә үч јандан һүндүр вә бозумтул тәпәләр силсиләси илә чевриләнмиш кениш бир лиман көрүндү. Бу лимандакы буруглар сәлтәнәти гыш фәслиндә чылпаглашмыш мешәни хатырладырды» (Һ. Меһди).

Бә'зән дә јазычылар өз персонажларыны, мүһитләриндә олан әшја вә ја һадисәләрлә мүгајисә едирләр; мәсәлән:

«Әбр вәш[1] меһ үзүнә зүлф саланда сајә[2],
Санки бир ај тутулур, шур дүшүр дүнјајә».

(Һ. Гарадағи)

Јахуд:

«Ејлә билирдим ки, дәхи сүбһ олуб,
Мүрғи-сәһәр[3] тәк бир ағыз банладым.
Сәнк[4] шикәст ејләди балу бәрим[5],
Банламанын һасилини[6] анладым».

(Ә. Сабир)

Тәшбиһ бә'зән хасијјәтнамә ролуну да ојнаја биләр; мәсәлән:

«Һәсән дајынын јашы 50-дән артыг оларды. Анчаг буна бахмајараг о, чаванлар кими гывраг иди. Һүндүр евләрин пилләләрини гуш кими галхырды. Онун гочалыгдан бир дәфә дә олсун шикајәтләндијини һеч кәс ешитмәмишди. Ағ дәмир һашијәли ејнәјинин алтындан булаг кими парлајан көзләриндә, елә бил, һәлә дә кәнчләрә мәхсус бир парылты вар иди. Һәсән дајынын данышығында да һеч бир јорғунлуг

1 Әбр вәш—булуд кими.
2 Сајә—көлкә.
3 Мүрғи-сәһәр—сәһәр гушу, бурада хоруз мә'насында ишләнмишдир.
4 Сәнк—даш.
5 Балу бәр—гол вә ганад.
6 Һасилини—нәтичәсини.

әламәти һисс едилмәзди. О, үзүкүләр бир киши иди. Һәр гапыны дөјүб, мәктубу вердикдә, өз ширин зарафаты илә адамлары күлдүрәрди. Буна көрә онун хатирини чох истәјирдиләр» (Г. Мусајев).

Кениш тәшбиһләр чох вахт мүстәгил бир мәнзәрә тәсвиринә чеврилә билир; мәсәлән:

«Гәрибә бир кечә иди. Ахшамдан әсмәјә башламыш күләк субһә јахын бирдән кәсди. О, санки намә'лум бир овчу күлләсиндән јараланараг ағачларын башындан јерә сәрилди. Ашағыда отлар үстүндә бир-ики дәфә ганад чалыб сонра тамамилә сусду» (М. Әнвәр—«Гаралмаз күнәш»).

Тапшырыг.

1. Ашағыдакы чүмләләрдә ишләдилмиш тәшбиһләрин мә'насыны ајдынлашдырын:

1) Савадсыз адам кор кимидир. 2) Өз-өзүнү истәјән адам, мејвәсиз ағача бәнзәр.

3) «Сатмарам өз оғлуму, сиз кими ламәзһәбә.
Разыјам оғлум кедә гәбрә, нә ки, мәктәбә»
(Ә. Сабир)

4) «Көрмәнәм бир һәмнәфәс та ејләјим изһар сөз,
Јохса ким неј тәк мәним синәмдә һәм чох вар сөз»
(Гөвси Тәбризи).

2. Ашағыдакы парчаларда верилмиш тәшбиһләри тапыб көстәрин.

1) «Сағәр[1] кими кәзмәји һәрам ет.
Нәғмә кими пәрдәдә мәгам ет.
Дәф кими көкүсдә ләвһ гојма[2].
Неј кими һаваји-нәфсә ујма.
Күзкү кими гаты үзлү олма.
Нәркис кими хирә[3] көзлү олма.
Һәр сурәтә екс кими бахма.
Һәр көрдүјүнә су кими ахма».
(М. Фүзули)

2. «Бахын сәһәрләрин јагут рәнкинә,
Бәнзәјир шаирин сөз аһәнкинә.
Бир гарагуш кими учар хәјалым,
Вәтән торпағыны сејр едир јенә!» (С. Вурғун).

3. Өзүнүз, ичәрисиндә тәшбиһ олан беш чүмлә дүзәлдин.

[1] Сағәр—гәдәһ, бадә.
[2] Ләвһ гојма—ојнама.
[3] Хирә көзлү—хаин көзлү.

Епитет (вәсф, бәдии тә'јин). Епитет јунанча epitheton сөзүндән әмәлә кәлмишдир, мә'насы **әлавә** демәкдир. Епитет тәсәввүр едилән әшјанын характер әламәтини ајырмаг мәгсәди илә она әлавә олунур вә һәмин әшјаны тәсәввүрүмүздә чанландырмаға көмәк едир. Епитетләр нитги вә ифадәни тә'сирли етмәк үчүн истифадә олунан вәсфләр[1], бәдии тә'јинләрдир. Демәк, башга бир сөзү гүввәтләндирмәк вә нәзәрә даһа зәнкин чарпдырмаг үчүн артырылан сөзә **епитет** (вәсф јахуд бәдии тә'јин) дејилир; мәсәлән: үз—күләр үз; көнүл—шад көнүл; көзләр—ағлар көзләр; сачлар—пәришан сачлар; дилләр—ширин дилләр...

Епитетләр адәтән сифәтләр васитәси илә ифадә олунур. Лакин бә'зән онлар зәрф, фе'ли бағлама вә исимләрлә дә ифадә олуна билир; мәсәлән:

1. Пајыз фәсли иди; будаглардан гопан **сары** вә **солғун** јарпаглар һавада һәрләнирди. 2. Фыртыналы дәниз **чошуб** күкрәјир вә бөјүк бир **гәзәблә** далғаланырды. 3. О, бөјүк бир горху вә һәјәчан ичәрисиндә **бүдрәјәрәк** гачырды. 4. **Јазыг** аз галмышды ки, өзүндән кетсин.

Епитетләр бир әшјаја башгасынын кејфијјәтини верәрәк, мәчази (метафорик) мә'нада да ишләдилә билир; мәсәлән: «Бөјүк, күчлү вә меһрибан дәнизин мави сулары күнәшин көз гамашдыран гызыл телләрини өзүндә екс етдирир вә әтрафа биллур шүалар сачырды.». Бурада **бөјүк** ади епитетдир; **күчлү** вә **меһрибан** сөзләри исә, дәнизә чанлы мәхлуғун кејфијјәтини вердијиндән, мәчази (метафорик) епитетдир.

Епитетләри ади тә'јинләрдән фәргләндирмәк лазымдыр. Садә грамматик тә'јин мүәллифин әшјаја олан мүнасибәт вә ја һиссләрини ифадә етмир. Мәсәлән, «Пајызын ахыр күнләри иди», «Гыш тә'тили башланмышды» кими чүмләләрдә **ахыр**, **гыш** сөзләри садә тә'јинләрдир. «Гызыл пајыз күнләри иди», «Шән тә'тилләр гуртарды» кими чүмләләрдә исә епитет вардыр; бурада «гызыл», «шән» сөзләриндә мүәллифин пајыза вә тә'тилә олан мүнасибәти ифадә олунмушдур.

Јериндә вә дүзкүн ишләдилмиш епитет һадисәләрин маһијјәтини ачмаға чох көмәк едир. Епитетин әсил күчү онун сәррастлығында, һәдәфә дүзкүн јөнәлдилмәсиндәдир.

Шакирдләр һәлә ибтидаи синифләрдә охујаркән, гираәт дәрсләриндә әдәби әсәрләрин тәһлили заманы бә'зи тә'јинләр һаггында мә'лумат алмышлар. IV синиф шакирдләри чәтин-

[1] Вәсф—сифәтләндирмәк демәкдир.

лик чәкмәдән әшјаны рәнкинә, сәсинә, гохусуна, дадына, формасына, чәкисинә, исти-сојуглуғуна, бәрк-бошлуғуна вә с. кими бир сыра башга хүсусијјәтләринә көрә фәргләндирмәјә бачарырлар.

Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, ибтидаи мәктәб шакирдләриндә һәлә бәдии тә'јинләр (епитетләр) һаггында там тәсәввүр вә мүәјјән зөвг әмәлә кәлмәмишдир. Бу шакирдләр өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә, демәк олар ки, бәдии тә'јинләри ишләтмирләр.

V синифдән башлајараг, шакирдләрә бәдии тә'јинләрин ролу өјрәдилмәли вә бу тә'јинләрин бәдии нитг үчүн мүһүм бир васитә олмасы изаһ едилмәлидир. Мүәллим бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәтини бәдии әсәрләрдә бөјүк сәнәткарлыгла ишләдилмиш епитетләрә чәлб етмәли вә бу нөгтеји-нәзәрдән мүәјјән парчаларын тәһлилини дә вермәлидир.

Бәдии тә'јинләр үзрә ашағыдакы чалышмалардан истифадә етмәк олар:

1. Тахтада епитетләри бурахылмыш чүмләләр јазылыр; шакирдләр һәмин чүмләләри көчүрүркән, бош бурахылмыш јерләрә мүнасиб епитетләр артырырлар.

2. Шакирдләр епитетләри һансы нитг һиссәләри илә ифадә едилмәсинә көрә ајырараг, исим, сифәт вә ја зәрфдән әмәлә кәлмиш епитетләри мүәјјәнләшдирирләр.

«Бир аз сонра субһүн чарчысы олан мулајим вә хош сәһәр күләји әсмәјә башлады»; јахуд «Јашыл мешәликләр ичәрисиндән ахан кичик даг чајы, сәһәр күнәшинин гызыл шуалары алтында күмүш лент кими парылдајырды».

3. Шакирдләр мүәјјән епитетләри ишләтмәк шәрти илә кичик тәсвири парчалар дүзәлдирләр: «Јај сәһәри», «Көјкөлә сәјаһәт», «Мешәдә һадисә», «Гәһрәман тәјјарәчи», «Хәзәрин саһилләриндә» вә с.

Шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, һәјатда олан шејләри, онларын әламәт, кејфијјәт вә һәрәкәтләрини, јахуд минләрлә башга һадисәләри карандаш, фырча, рәнк вә с. илә тәсвир етмәк мүмкүн олдуғу кими, сөзләрлә дә ифадә етмәк мүмкүндүр. Бүтүн бу әламәт, кејфијјәт, һәрәкәт вә һадисәләри сөзләрлә тәсвир едиркән, охучу вә динләјичидә чанлы тәсәввүрләр јаратмаг үчүн епитетләрдән истифадәнин олдугча бөјүк ролу вардыр. Бәдии әдәбијјатда епитетләрдән бачарыгла истифадә едилдикдә, охучу өз гаршысында елә бил ки, һекајәдә тәсвир олунан дәнизи көрүр; јахуд о, чәмәнлик

ләрдә күлләрин, чичәкләрин әтирли вә хош гохусуну дујур.

Чох вахт бачарыгла сечилиб, јерли-јериндә ишләдилмиш епитетләр, инсанын дахили аләминдә олан ән инчә вә мүрәккәб психи һаллары белә тәсвир етмәјә имкан верир.

Беләликлә, мүәллим шакирдләрдә һәм епитетләри јерли-јериндә, ифадәли вә дәгиг ишләтмәк вәрдишләри јаратмалы, һәм дә мүәјјән мәнзәрә вә мүрәккәб һадисәләри тәсвир етмәкдә епитетләрдән истифадә етмәји онлара өјрәтмәлидир.

Тапшырыг.

1. Ашағыдакы бејтдә епитетләри тапын.

1) «Ол пәри вәш ким, мәлаһәт мүлкүнүн солтаныдыр,
Һөкм анын һөкмүдүр, фәрман онун фәрманыдыр».
(М. Фүзули)

2. Ашағыдакы епитетләри чүмләләр ичәрисиндә ишләдин: биллур сулар, күмүш фәввәрәләр, сүзкүн бахышлар, даш гәлбләр, полад сәтирләр, сөнүк көзләр, сојуг мүнасибәт.

3. Фикирләшиб ашағыдакы сөзләрә ујғун кәлән епитетләр тапын вә сонра онлары бирликдә ишләдин: мүбаризә, әмәк, һәјат, нитг, дүшмән, сима (үз).

4. Ашағыдакы чүмләләрә епитетләр артырыб образлы шәклә салын:

1) Мешәјә доғру узанан чығырла бир гыз кедирди. 2) Бир дәстә ушаг бағда ојнајырды. 3) Күндүз мејданда идманчыларын нүмајиши кечирилди. 4) Дәнизә тәрәф бахан пәнчәрәдән күнәшин шуалары ичәри долуб отағы ишыгландырды.

Перифраза. Перифраза мәчазын бир нөвүдүр. Бу термин јунанча paraphrasis сөзүндән әмәлә кәлмишдир, мә'насы исә бир шејин тәсвири вә ја изаһлы ифадәси демәкдир. Перифраза, әшјанын ади (әсил) адыны дәјишиб, онун мүәјјән бир характер әламәтини көстәрән ифадә илә әвәз олунмасыдыр. Белә ифадәләрин нәтичәсиндә ирәли сүрүлән фикир һәм образлы олур, һәм дә јени бир хүсусијјәт кәсб едир; мәсәлән: көркәмли јазычымыз Мирзә Ибраһимовун әвәзинә «Кәләчәк күн» романынын мүәллифи вә ја бөјүк рус јазычысы Лев Толстојун әвәзинә «Һәрб вә сүлһ» әсәринин мүәллифи дә сөјләјә биләрик. Јухарыдакы ифадәләрдә: «Кәләчәк күн» романынын мүәллифи ифадәси јазычы Мирзә Ибраһимову, «Һәрб вә сүлһ» әсәринин мүәллифи ифадәси исә Лев Толстоју әвәз етдијиндән перифразадыр.

Нитгимиздә перифразаја тез-тез раст кәлмәк мүмкүндүр; мәсәлән: Азәрбајчан сөзү әвәзинә Одлар јурду, Советләр Иттифагы әвәзинә Ана вәтән, Москва әвәзинә Бөјүк Советләр Иттифагынын пајтахты, Бакы әвәзинә Азәрбајчанын мәркәзи, бәстәкар Үзејир Һачыбәјов әвәзинә өлмәз «Қороғлу» операсынын јарадычысы, шаир Низами әвәзинә дүнја әдәбијјаты хәзинәсини өз фүсункар инчиләри илә зинәтләндирән «Хәмсә» мүәллифи, драматург Чәфәр Чаббарлы әвәзинә Азәрбајчан совет әдәбијјаты үчүн: Севил, Һајказ, Әсријан, Елхан, Алмаз, Јашар кими өлмәз образлар јаратмыш сәнәткар вә с.

Тапшырыг.

Ашағыда верилмиш сөзләрә фикирләшиб перифразалар тапын:

Сәмәд Вурғун, Мәммәд Сәид Ордубади, Вилјам Шекспир, Максим Горки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы, совет пејкләри, трактор, дәниз, кәнчлик.

Дилин ифадә васитәләри

Биз, дилин ифадә васитәләри дедикдә, һәр шејдән әввәл, чүмләдә сөзләрин дүзкүн јерләшдирилмәси гајдаларыны нәзәрдә тутуруг; јә'ни нитгин хүсуси синтактик гурулушда тәшкил олунмасыны дүшүнүрүк. Сөзләрин дүзкүн јерләшдирилмәси гајдалары нитгин аһәнкдар сәсләнмәсинә тә'сир едир вә ифадә олунан мүхтәлиф фикир вә һиссләри чүрбәчүр интонасијаларла гүввәтләндирмәјә имкан јарадыр. Мүәллиф, дилин ифадә васитәләриндән истифадә едәрәк, нитгдә емосионал тә'сири күчләндирмәк үчүн чох заман, бизим ади нитгимиздә ишләтдијимиз чүмлә гурулушундан узаглашмаға башлајыр.

Дилин ифадә васитәләри һаггында мүәјјән тәсәввүрә малик олмаг үчүн, ашағыда онун бә'зи нүмунәләри илә таныш олаг.

Тәкрар. Биз, динләјичи вә ја охучуларда шиддәтли бир тә'сир, јахуд гүввәтли бир һәјәчан јаратмаг мәгсәди илә бә'зән фикир вә һиссләримизи ифадә едән сөзләри бир нечә дәфә сөјләјирик; хүсуси мәгсәдлә ишләдилән белә сөз вә чүмләләрә **тәкрар** дејилир.

Бә'зән кичик бир мәтн вә ја гыса бир ифадә ичәрисиндә ишләдилмиш мүәјјән сөз вә ја чүмләни тәкрар-тәкрар, бир нечә дәфә ешитмәк гулағымыза ағыр кәлир, зеһнимиз адәтән белә ифадәләри гәбул етмәк истәмир. Демәк, белә јерләрдә сөз вә ја чүмләнин тәкрары мәгсәдә мүвафиг ишләдилмәмишдир. Буна көрә дә биз, ифадәмизи ејни сөзләрин тәкрары нәтичәсиндә әмәлә кәлән нөгсандан гуртармаг үчүн синонимләрдән, ејни вәзифәни ифа едән мүхтәлиф көмәкчи сөзләрдән истифадә етмәлијик.

Бә'зән тәкрар тамамилә бәдии бир әһәмијјәтә малик олур. Јазычы вә ја натиг өз һисс вә һәјәчанларыны хитаб етдикләри шәхсләрә ашылаја билмәк үчүн ејни сөз вә чүмләләри мүәјјән мәгсәдлә, шүурлу сурәтдә тәкрар едирләр. Белә тәкрарлар зеһнимиздә һәмин ифадәләрә гаршы наразылыг вә ја бир е'тираз һисси јаратмыр, бәлкә әксинә, онлар биздә дәрин бир дујғу, бәдии бир һәјәчан доғурур. Буну даһа јахшы дәрк етмәк үчүн ашағыдакы мисаллары көздән кечирәк:

1. «Сән гызыл Москва, сән көзәл шәһәр,
   Сәнин чамалындан зөвг алыр бәшәр!
   Сәнсән өлкәмизин фикри, диләји,
   Ајырмаг олармы чандан үрәји?».

(С. Вурғун)

2. «Чан вермә гәми-ешгә ки, ешг афәти-чандыр,
   Ешг афәти-чан олдуғу мәшһури-чаһандыр».

(М. Фүзули)

Көрүндүјү кими, биринчи мисалда үч мисра ичиндә ејни сөз (јә'ни сән сөзү) дөрд дәфә, икинчи мисалда ики мисра ичиндә ејни сөз (ешг вә чан) үч дәфә тәкрар олунмушдур. Белә тәкрар һәмин ифадәләри нөгсанлы етмәмиш, бәлкә әксинә, онлары даһа да зинәтләндирмиш, чанландырмыш вә онларда шиддәтли бир тә'сир күчү јаратмышдыр.

Мурачиәт (хитаб). Сөзүн тә'сир гүввәсини артырмаг мәгсәди илә мүәллиф билаваситә һаггында данышдығы шәхсә мүрачиәт едир. Мәсәлән, Фүзулинин ашағыдакы бејтләрини алаг:

1. «Һејрәт еј бүт[1], сурәтин көрдүкдә лал ејләр мәни,
   Сурәти-һалым көрән, сурәт хәјал ејләр мәни».
2. «Еј олан сакини-мәсчид, нә булубсан билмәм,
   Буријасында[2] онун бuји-ријадән[3] гејри?».

Суал. Өз-өзлүјүндә ајдын олан вә һеч бир чаваб тәләб етмәјән мүәјјән бир фикрин суал шәклиндә ифадә олунмасы, диггәтин даһа да кәскинләшмәсинә сәбәб олур. Суаллар чох

[1] Бүт—чанан, дилбәр.
[2] Бурија—һәсир.
[3] Бuји-рија—һијлә, јалан гохусу.

вахт хитаб олунан шәхсләрдән чаваб алмаг мәгсәди илә верилмир; мәсәлән, әкәр биз: «Бүтүн гәләбәләримизин илһамчысы Сов.ИКП МК-сы дејилми?» десәк, бу суал Сов.ИКП МК-нын рәһбәр бир тәшкилат олдуғуну билмәдијимиздән дејил, бәлкә бу хүсусда һеч бир шүбһә олмадығыны көстәрмәк истәдијимиздән верилмишдир.

Ашағыдакы мисаллара диггәт едәк:

1. «Мән о шухә күли-рә'на демәјим, бәс нә дејим?
Ашигә бүлбүли-шејда демәјим, бәс нә дејим?
Бу ширинлик, бу ләтафәт ки, сәнин вар көзәлим,
Сәнә күлдән дә мән ә'ла демәјим, бәс нә дејим?»
(Ә. Ваһид)

2. «Мәндән тәзә ше'р хәбәр алан дост,
Бәс јазын кәлмәси ше'р дејилми?
Чыханда кәзмәјә чөлүн, чәмәнин
Үзүнә күлмәси ше'р дејилми?» (Һ. Һүсејнзадә)

Нида. Хитаб олунан шәхсләрдә дәрин тә'сир вә гүввәтли бир һәјәчан јаратмаг мәгсәди илә ифадәјә верилән јүксәк интонасијаја **нида** дејилир.

Јазычы вә ја натиг мүәјјән бир һадисәнин тә'сири нәтичәсиндә һәјәчанланыр; о, өз һәјәчаныны бәдии бир шәкилдә охучу вә ја динләјичиләрә ашыламаг үчүн ифадәнин бу үсулундан (јә'ни, нидадан) истифадә едир; мәсәлән:

«Алај-алај чәркә дүзәлт, комсомол,
Кәлди заман, һүнәр көстәр, икид ол!
Анан, бачын дејир сәнә:—Јахшы јол!
Кет! дүшмәнә аман вермә давада,
Батыр суда, вур гуруда, һавада!» (С. Вурғун)

Бурада шаир, Бөјүк Вәтән мүһарибәси күнләриндә өлкәмизи фашист басгынындан азад етмәк үчүн, әлдә силаһ чәбһәләрә кедән комсомолчуларымыза үзүнү тутур вә бәдии бир шәкилдә өз һәјәчан вә тәәссүратыны ифадә едир.

Нида, јалныз сәмими бир һәјәчанын ајрылмаз нәтичәси олдуғу заман, бәдии гијмәтә вә јүксәк фикри әһәмијјәтә малик ола биләр.

Шәхсләндирмә вә нитгләндирмә. Шәхсләндирмә сөзүнүн мә'насы, бир шеј вә ја бир тәсәввүрү инсан һалына салмаг демәкдир. Нитгләндирмә исә данышдырмаг мә'насындадыр. Үслубијјатда да һәмин мә'налар сахланылыр, лакин бир гәдәр хүсуси мәгсәдлә ишләдилир.

Мадди варлыглары вә мүчәррәд мәфһумлары инсан (шәхс) кими көстәрмәјә **шәхсләндирмә** дејилир.

Данышмаг бачарығына малик олмајан шејләрә нитг вермәк, јә'ни онлары инсан кими данышдырмаға **нитгләндирмә** дејилир.

Мәсәлән, шаир вә драматург Һүсејн Чавидин «Иблис» адлы эсәриндә, тамамилә хәјали олан иблис образына сәлис вә тә'сирли даныша билән бир инсанын сөјләјә биләчәји сөзләр сөјләтмәси һәм шәхсләндирмә, һәм дә нитгләндирмәјә парлаг бир мисалдыр.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјатында бир чох нағыллларда гушларын, һејванларын, һәтта ағач вә дағларын сөһбәтләри дә шәхсләндирмә вә нитгләндирмә нәтичәсиндә јарадылмышдыр. Халг ичәрисиндән чыхмыш маһир сөз усталары (ашыглар, нағыл сөјләјәнләр) һәмин јоллардан бәдии ифадәнин хүсуси бир үсулу кими истифадә етмишләр.

Шәхсләндирмә вә нитгләндирмә јолларындан мүасир јазычыларымыз да бөјүк усталыгла истифадә едирләр.

Гәт' (сусма). Ифадәјә даһа гүввәтли вә даһа кәскин бир тә'сир гүдрәти вермәк мәгсәди илә сөзүн көзләнилмәдән бирдән-бирә кәсилмәсинә, чүмләнин јарымчыг сахланылмасына **гәт'** (сусма) дејилир. Ифадәни даһа гүввәтли вә даһа да кәскин шәклә салмаг мәгсәди илә сөзү кәсиб чүмләнин јарымчыг сахламаг бә'зән, ән күчлү бир ифадә гәдәр зәнкин тә'сирә малик олур. Мәсәлән, натиг биринин мүхтәлиф саһәдәки сәһв вә нөгсанларыны көстәриркән бирдән: «Сизин елми сәһвләринизә кәлинчә... гојун, бу барәдә һеч данышмајаг»—дејә сөзүнү кәсәрсә, мурачиәт етдији шәхс үзәриндә даһа гүввәтли бир тә'сир әмәлә кәтирмиш олар.

Антитеза (тәзад). Мүәјјән бир чүмлә вә ја ифадәдә бирбиринин зидди олан ики сөз јахуд фикри бир-бири илә гаршылашдырмаға **антитеза** (тәзад) дејилир. Биз һәр һансы бир шеји онун зидди олан башга бир шејин јанында олдуғу заман даһа тез вә ајдын көрүрүк; мәсәлән:

«Тутушду **гәм** одуна **шад** көрдүјүн көнлүм,
Мүгәјјәд[1] олду ол **азад** көрдүјүн көнлүм.
Дијари-һичрдә[2] сејли-ситәмдән[3] олду **хәраб**,
Фәзаји-ешгдә[4] **абад** көрдүјүн көнлүм...

---

[1] Мүгәјјәд—бағлы.
[2] Дијари-һичрдә—ајрылыг өлкәсиндә.
[3] Сејли-ситәм—әзаб сели.
[4] Фәзаји-ешг—ешг фәзасы, бошлуғу.

Дејилди бејлә **мүкәддәр**[1] бир **әһли-ишрәт**[2] иди,
Бу ганлар ичмәјә мө'тад[3] көрдүјүн көнлүм...»
(М. Фүзули)

Бөјүк шаиримиз М. Фүзулинин гәзәлиндән кәтирилмиш јухарыдакы мисраларда: **гәм-шад; мүгәјјәд-азад; хәраб-абад; мүкәддәр, әһли-ишрәт** кими сөзләр антитезаја (тәзада) парлаг мисал ола биләр.

Кинајә. Бә'зән бир ифадәдә ејни сөзүн һәм һәгиги мә'насыны, һәм дә мәчази мә'насыны ишләтмәк мүмкүн олдуғу һалда, анчаг мәчази мә'насы ишләдилир; мәсәлән: биз чох вахт ади данышығымызда «көзү ачыг адам» тәркибини ишләдирик. Бурада «ачыг» сөзүнүн ики мә'насы вардыр: 1. Көзүн һәгигәтән ачыг олмасы, 2. Һаггында данышылан адамын зирәк вә бачарыглы олмасыдыр. Бунлардан биринчиси һәгиги, јә'ни мүстәгим мә'на, икинчиси исә мәчази мә'надыр.

Демәк, истеһза мәгсәди илә дејилән вә мә'насы әсил мә'надан башга олан сөзә кинајә дејилир. Мәсәлән: бәдәнчә зәиф вә чох арыг бир адама—«Нә сағламдыр, лап пәһләвана охшајыр» демәк, кинајәдир. Јахуд, тамамилә јерсиз вә ја ејбәчәр сөз данышан бир адама—«Пәһ, пәһ, әһсән белә кәламә!» демәк, јенә дә кинајәдән башга бир шеј дејилдир.

Инчә бир истеһза олан кинајә бир нечә јолла әмәлә кәтирилир; бә'зән мүәллиф, кобуд вә хошакәлмәз бир шеј һаггында чох инчәлик вә зәрифликлә данышыр; јахуд лајагәтсиз адамлар һаггында бөјүк бир һөрмәт вә нәзакәтлә фикир сөјләјир, ја да гејри-чидди вә әһәмијјәтсиз бир һадисәни чох чидди бир иш кими гәләмә верир. Мәсәлән, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» әсәриндән кәтирилмиш ашағыдакы диалоглардакы кинајәләрә диггәт едәк:

«Шејх Нәсруллаһ:

— Искәндәрбәј, чәнабыныз да бир мәнсәб саһибисиниз, ја јох?

Искәндәр:

—Хејир, мән һеч бир мәнсәб саһиби дејиләм, мәнсәб саһиби бу ағалардыр (Һејдәрағаны вә Әлибәји кәстәрир).

Шејх Нәсруллаһ:

— Белә мә'лум олур ки, сизин дәрсиниз бу ағаларын (Һејдәрағаја вә Әлибәјә ишарә едир) дәрсиндән аздыр ки, бир мәнсәбә чата билмәмисиниз.

1 Мүкәддәр—кәдәрли, дәрдли.
2 Әһли-ишрәт—ички ичән, кефчил.
3 Мө'тад—адәт етмиш.

Искәндәр:

— Бәли, бәли бунлар елм дәрјасыдыр, инди дә иншааллаһ сиз чәнабдан да өлү дирилтмәк елмини өјрәнәрләр, онда дәхи лап алим оларлар.

Шејх Нәсруллаһ:

Һачы Һәсән аға, тәвәггә едирәм бу биәдәби бурадан кәнар едәсиниз. Бу мүртәд аллаһтааланын һикмәтинә истеһза еләјир».

Тә'риз. Бә'зән фикримизи олдуғу кими дејил, онун әксинә ифадә едирик; јә'ни ону (фикримизи) мәгсәд кими гаршыда гојмадығымыз башга бир фикирлә даһа кәскин вә гүввәтли ифадә едирик. Белә ифадәләрә **тә'риз** дејилир. Мәсәлән, хәсис бир адама «Сәхавәтин аләмә мәшһурдур» дејиләрсә, бу тә'риздир.

Әләкбәр Сабирин «Авам олмалыјыз» адлы ше'риндән алынмыш ашағыдакы парчада тә'ризләри нечә ишләтдијинә диггәт едәк.

«Јашамаг истәрисәк дәһрдә[1] әмнијјәт[2] илә,
Елмә, фәннә, үдәбаја[3] бахалым нифрәт илә.
Ујалым фитнәләрә әлдәки вәһшијјәт илә,
Јаталым бистәри-гәфләтдә[4] узун мүддәт илә.
Пухтәликдән[5] нә јетәр? Биз һәлә хам олмалыјыз!
Јашамаг истәр исәк сырф авам олмалыјыз!»

Мүбалиғә (һипербола). Мүәјјән бир һадисәни вә ја тәсвир олунан образы ашкар сурәтдә һәддиндән артыг бөјүдүб сөјләмәјә **мүбалиғә** дејилир. Мүбалиғә нитгимиздә ифадәнин тә'сирини, күчүнү артырмаг үчүн гәсдән ишләдилән сөзләрдир. Мәнтиги мүһакимәмиз чох вахт белә сөзләрин шиширдилмиш вә ја јалан олдуғуна һөкм версә дә, белә ифадәләрдән биз мүәјјән бир зөвг вә ләззәт һисси дујуруг. Мәсәлән, Сәмәд Вурғунун әсәрләриндә верилмиш ашағыдакы мисраларда мүбалиғәләрә вә онларын тә'сир күчүнә диггәт едәк.

1. «Кәләндә дүшманла сүнкү-сүнкүјә,
   Бир нә'рән совурур күлүнү көјә».
2. «Аловлар дағыдан хош нәфәсиндән,
   Һәр әскәр гәлбинә мин гүввәт ахды».
3. «Гаршында баш әјир сонсуз үфүгләр,
   Дастана сығмаз ки, сәндәки һүнәр!».

1 Дәһр—заман, дүнја.
2 Әмнијјәт—әмин-аманлыг, сакитлик.
3 Үдәба—әдибләр, јазычылар.
4 Бистәри-гәфләт—бихәбәрлик, гафиллик дөшәји.
5 Пухтә—бишмиш, јетишмиш.

Бу мисаллар: «Бир нә'рән сөвурур күлүнү көјә», «Гаршында баш әјир сонсуз үфүгләр» вә с. кими сөзләр һәгигәт нөгтеји-нәзәриндән мүһакимә едилирсә, дәрһал «бу јаландыр» һөкмү вериләчәкдир. Лакин јухарыдакы мисралары охујуркән орада ишләдилмиш мүбалиғәли сөзләрин јалан олдуғу јадымыза белә дүшмүр; әксинә һәмин ифадәләрин гаршысында биз мүәјјән бир хош тә'сир, ләззәт вә зөвг һисси дујуруг. Демәк, мүбалиғә зеһнимизи һәгигәтдән узаглашдырмыр, бәлкә ону даһа гүввәтли сурәтдә анламаға чағырыр. Мүбалиғә етмәк демәк һәгигәти позмаг вә дәјишдирмәк демәк дејилдир, әксинә ону мүсбәт вә ја мәнфи тәрәфдән мүкәммәлләшдирмәк демәкдир. Бунунла белә мүбалиғә, инандырычы вә мө'тәбәр олмаг үчүн һәр шејдән әввәл сәмими олмалыдыр; о өзүнү һисс етдирәчәк дәрәчәдә һәгигәтә ујғун кәлмәлидир. Јә'ни, дујғу вә һиссләримизә мүнасиб олмајан вә зорла едилән мүбалиғәләр зөвгүмүзү тә'мин етмәз вә бәдии әһәмијјәтә малик олмаз.

Бәдии ифадәдә мүбалиғәнин бөјүк әһәмијјәти вардыр; чүнки бүтүн мәчаз, истиарә, тәшбиһ, кинајә вә тә'ризләрдә мүбалиғә үнсүрләри вә рәнки вардыр.

Аталар сөзү вә мәсәлләр. Кичик формалы халг јарадычылығы нүмунәләри олан аталар сөзү вә мәсәлләр дә дилин образлы васитәләринә дахилдир. Фикри јығчам шәкилдә ифадә едиб, парлаг образлар јаратдығындан аталар сөзү вә мәсәлләр әдәби дилә чанлылыг вермәјә көмәк едир. Максим Горкинин сөзләри илә десәк, аталар сөзү вә мәсәлләр әмәкчи халгын бүтүн һәјаты, ичтимаи-тарихи тәчрүбәсини нүмунәви сурәтдә ифадә едир.

Аталар сөзү. Аталар сөзү һәјатын бүтүн саһәләрини мүшаһидә етмәк вә сынагдан кечирмәк нәтичәсиндә јарадылан, бир вә ја бир нечә чүмләдән ибарәт олан һикмәтли сөзләрдир. Халг аталар сөзү васитәси илә һәјата бахышларыны, өз әхлаги-тәрбијәви фикирләрини ифадә едир. Мәсәлән:

1. «Һесабы дүз оланын үзү ағ олар». 2. «Нә нәсил иләдир, нә сал иләдир, бөјүклүк камал иләдир». 3. «Бирлик һарада, дирилик орада». 4. «Өзүнү бөјүк көстәрмәк кичилтмәк демәкдир». 5. «Устадына кәч баханын көзләриндән ган дамар». 6. «Бириси од оланда о бириси су олмалыдыр». 7. «Билмәмәк ајыб дејил, сорушмамаг ајыбдыр». 8. «Ағыр отур, батман кәл» вә с.

Мәсәлләр. Мәсәлләр образлы ифадәләрдир; аталар сөзү битмиш чүмлә илә верилдији һалда, мәсәл анчаг чүмләнин бир һиссәсини тәшкил едир; мәсәлән:

1. «Мәсәл вардыр дејәрләр ки, чәкән зәһмәт јејәр балы». 2. «Буна бах бир, нә түфәнкә чахмагдыр, нә сүмбәјә тохмаг». 3. «Бәли дә, јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» вә с.

Јухарыдакы мисаллардан көрүндүјү кими, мәсәлләр һәјати һадисәләри дүзкүн әкс етдирән вә халг арасында чох јајылмыш мәчази ифадәләрдир.

Көркәмли јазычыларымыз өз бәдии әсәрләриндә аталар сөзү вә мәсәлләрдән чох мәһарәтлә истифадә етмиш вә етмәкдәдирләр. Буна мисал олмаг үчүн ашағыдакы парчалара диггәт едәк.

1. «Әлинлә гурдуғун барлы бағчалар,
Туфанлар гопса да саралыб-солмаз.
Бизим бу јерләрдә бир мәсәл дә вар:
«Асланын еркәји, дишиси олмаз!».
(С. Вурғун—«Шәфгәт бачысы»)

2. «... Бу нә демәкдир? Әмираслан демишкән, кәмидә отуруб кәмичи илә дөјүшмәк дејилми? Дипломат түкү-түкдән сечәр».

(Ч. Чаббарлы—«1905-чи илдә»).

3. «Губернатор—«...Сијасәтдә мәрһәмәт олмаз, мән ону өлдүрмәсәм, о мәни өлдүрәчәкдир, онлар бирләшәчәкдиләр, мән патрон алтында доғма оғланларымын башыны гојмалы идим, инди исә, өзләри биләрләр, чајын дашы, чөлүн гушу».
(Ч. Чаббарлы—«1905-чи илдә»)

Афоризм. Афоризм јунанча aphorismos сөзүндән әмәлә кәлмишдир; мә'насы, һәјати һадисәләри мүшаһидә нәтичәсиндә јығчам, дәгиг шәкилдә ифадә едилән һәкиманә сөзләрдир. Афоризм мәншә е'тибары илә аталар сөзү вә мәсәлләрдән дүзәлмиш вә кет-кедә әдәби јарадычылыг просесиндә формалашмаға башламышдыр. Јазылы әдәбијјатда да дәрин мә'налы вә чох гүввәтли афоризмләрә раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, ашағыдакы мисраларда шаир Низаминин ишләтдији афоризмләрә диггәт едәк.

1. «Сәадәт камалла јетишир баша,
Халга һөрмәт елә, әдәблә јаша».
2. «Аз сөзүн инчи тәк мә'насы солмаз,
Чох сөзүн кәрпич тәк гијмәти олмаз».
3. «Һәсәд дәрдә салар даим инсаны,
Достдан ајры салар досту-ашнаны».

Даһи шаиримиз Низами Кәнчәви биринчи бејтдә, хошбәхтлијә јетишмәјин јалныз ағыл-камалла олачағыны, халга һөрмәт едиб әдәблә јашамаг нәтичәсиндә әлдә едиләчәји

фикрини ирәли сүрүр. Икинчи бејтдә, аз данышмағын әһәмијјәтиндән бәһс олунур; аз вә јериндә сөјләнилән сөзүн мә'насы инчи (мирвари) кими гијмәтли олар, әксинә чох, јерсиз вә мә'насыз дејилән сөзләр исә кәрпич кими дәјәрсиз бир шејә бәнзәр. Үчүнчү бејтдә, һәсәдин (пахыллығын) пис бир хасијјәт олмасындан, онун инсаны дәрдә сала биләчәјиндән, досту-достдан ајырмасындан данышылыр.

Бөјүк шаиримиз Мәһәммәд Фүзулинин ше'рләри дә һикмәтли сөзләрлә (афоризмләрлә) долудур. Халгын дилиндә әзбәр олан Фүзули ше'рләринин әсрләрлә јашамасынын әсил сәбәбләриндән бири дә, онун һикмәтамиз сөзләрлә бол олмасыдыр. Ашағыдакы мисралары көздән кечирәк:

1. «Әһли-кәмалә чаһил әкәр гәдр гылмаса,
   Мә'зурдур, мәламәтин етмәк рәва дејил».
2. «Кәр гара дашы гызыл ган илә рәнкин едәсән,
   Рәнки тәғјир тапар, лә'ли-бәдәхшан олмаз.
   Ејләсән тутијә тә'лим әдаји-кәлимат,
   Нитги инсан олур, амма өзү инсан олмаз».
3. «Күһәр тәк гылма тәғјири-тәбиәт, дәлсәләр бағрын,
   Гәрар ејлә һәвадә, олма шурәнкиз дәрја тәк».

Биринчи бејтдә Мәһәммәд Фүзули камал әһлинә (ағыллы, алим адамлара) чаһил вә авамларын гијмәт вермәмәсини үзүрлү һесаб едир; о, гејд едир ки, бунун һеч дәрдини чәкмәјә дәјмәз. Икинчи парчада шаир, әслән габилијјәтсиз вә бачарыгсыз олан адамлары мүхтәлиф васитәләрлә лајиг олмадығы мәнсәбләрә галдырмағын әлејһинә чыхмышдыр. Әкәр гара дашы гызыл ганла рәнкләсән дә онун рәнкини дәјишиб лә'лә чевирмәк олмаз. Әкәр туту гушуна ајры-ајры сөзләри сөјләмәк өјрәтсән вә онун нитги инсан данышығына охшаса да өзү инсан олмаз. Үчүнчү бејтдә исә Фүзули, ирадә мөһкәмлији вә мүстәгил фикирли олмаг кими мәрд хасијјәтләри тәблиғ едир.

Әсәрдә иштирак едән шәхсләрин нитги. Әсәрдә иштирак едән шәхсләрин нитги, персонажын характеристикасыны, јә'ни онун руһи аләмини, мәдәни сәвијјәсини, ичтимаи мәнсубијјәтини, пешәсини, онун дахили мәзмунуну даһа јахшы әкс етдирмәјә көмәк едән чох мүһүм васитәләрдән биридир. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» әсәриндә Елханын монологундан ашағыдакы һиссәјә диггәт едәк:

«... Мәним көзләримдә артыг азад бәшәријјәт вә азад диләкли јени бир аләм рәгс едир. Бу кениш азад севкиләр дүнјасынын јолу исә анчаг бу гырыг бајрағын алтындакы ачыглыгдан кечир. Мән ону интихаб едирәм».

Бөјүк еһтираслар саһиби, ағыллы, чәсарәтли, бу күн илә јашамајыб даим кәләчәји дүшүнән, кәләчәји азад вә парлаг көрән Елхан, бу гыса нитги илә сабаһкы күнә, азадлыға, сәадәтә инандығыны билдирир вә дар ағачыны гәбул едир.

Јахуд Ч. Чаббарлынын «Алмаз» әсәриндә Мирзә Сәмәндәрин ашағыдакы нитгини алаг:

«Ах, гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә! Гурбан олум Мәһәммәдин шәриәтинә! О киши елә арвадлардакыны јахшы билирмиш. Аллаһ һеч кафәри дә арвад чәнкинә салмасын... Мән бир баша дүшмүрәм ки, бура клубдур, заводдур, акитпробдур, ја да ки, мәктәбдир. Сән мүәллимсән, дәрсини де. Бу машынларын мәктәбдә нә иши вар!».

Бу нитгдән Мирзә Сәмәндәрин көһнә фикирли, гадын азадлығына мәнфи мүнасибәт бәсләјән, јени мәктәбин вә совет мүәллиминин вәзифәләрини дәрк етмәјән вә сијаси чәһәтдән кор бир адам олдуғу ашкар көрүнүр.

Бә'зән мүәллиф охучуда даһа гүввәтли тә'сир јаратмаг үчүн, јалныз васитәсиз нитгин кимә аид олдуғуну көстәрмәклә кифајәтләнмир, ејни заманда онун хүсусијјәтини, инчә фәргини дә изаһ едир; мәсәлән:

«Гоча киши арыг вә дәриси бүзүлмүш әлләри илә дизләрини гучараг, боғазыны арытды вә боғуг бир сәслә сөзә башлады: «Балаларым, мән о күнләрин чанлы шаһидијәм; о заман мән Бајыл нефт мә'дәнләриндә фәһләлик едирдим; саһибкарларын етдикләри зүлмү, һагсызлығы чох көрмүшәм».

Васитәсиз нитг васитәлијә нисбәтән даһа гүввәтли тә'сирә маликдир. О, данышан адамын нитгиндәки фәрди хүсусијјәтләри даһа јахшы ифадә едир. Мәсәлән, васитәсиз нитглә сөјләнилмиш ашағыдакы чүмләләри васитәлијә чевирдикдә ифадәнин әввәлки тә'сир күчү азала биләр.

«О, тәләсик һасарын үстүнә дырмашыб, һәјәчанлы бир сәслә чағырмаға башлады: «Ај аман, ев јаныр, көмәк един!».

Данышанын васитәли нитгинә характер хүсусијјәтләр вермәк вә ону тә'сирли етмәк үчүн ашағыдакы јоллардан истифадә етмәк олар:

1. Васитәсиз нитги васитәли илә әвәз етдикдә она бә'зи әлавә сөзләр гошмагла; мәсәлән:

Васитәсиз нитг:

«Мәним әзизим, нә үчүн сән бизә кәлмирсән?—дејә, достум мәндән сорушду.

Васитәли нитг:

Достум һөрмәтлә сорушду ки, мән нә үчүн онлара кетмирәм.

Јахуд:

Достум һөрмәтлә мәндән нә үчүн онлара кетмәдијими сорушду.

2. Васитәли нитгә характер сөзләр вә васитәсиз нитгә мәхсус ифадәләр артырмагла; мәсәлән: «Чох вахт Әсмәр өз-өзүнә фикирләшиб дүшүнүрдү ки, чәбһәдән гајыдан бу адамлар јәгин ки, чәбһәдәки кими дә ишләјәчәкләр. Орадакы гајдалары бураја кәтирәчәк вә бурада јахшы јениликләр јарадачаглар»

(Ј. Ширван)

Тапшырыг.

Ашағыдакы васитәсиз нитгләри васитәли нитгә чевирин.

1. В. И. Ленин демишдир: «Дил инсанлар арасында ичтимаи үнсијјәт васитәсидир».

2. Јолдашым отағын дәнизә доғру ачылан пәнчәрәсинә јахынлашыб һәјәчанлы бир сәслә деди: «Пәһ, пәһ, нә көзәл мәнзәрәдир!»

3. «Охумаға кәлмишәм»—дејә, Нәчәф утанчаг һалда аһәстә чаваб верди вә башыны ашағы дикди.

Орта мәктәбин Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри шакирдләрдә бәдии нитг вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси үчүн көстәрдијимиз јоллардан вә өзләринин лазым билдикләри башга сәмәрәли иш формаларындан истифадә етмәлидирләр.

Бәдии нитг вәрдишләринә даир апарылачаг мәшғәләләрин нәтичәсиндә, шакирдләр әмәли сурәтдә дәрк етмәлидирләр ки, бәдии нитг васитәләриндән бачарыгла истифадә олундугда нитгимиз образлы, зәнкин, һәм дә чох тә'сирли олур.

Р. ӘСӘДОВ
педагожи елмләр намизәди, досент

ГРАММАТИК ЧАЛЫШМАЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ МЕТОДИКАСЫНА ДАИР

Ана дилинин грамматикасындан шакирдләрә верилмиш билијкләрин шүурлу мәнимсәнилмәси, грамматик биликләрин шакирдләрин һафизәсиндә мөһкәмләнмәси вә тәдричән вәрдиш һалына кечмәси үчүн грамматик чалышмалар үзәриндә системли вә ардычыл иш апармаг бөјүк практик әһәмијјәти олан мәсәләдир. Грамматик чалышмалар үзәриндә иш грамматика тәдриси үзрә тәшкил едилмиш педагожи просесин ајрылмаз һиссәсидир.

Грамматик чалышмалар шакирдләрин фикрини фәаллашдырыр вә онлардан кәркин әмәк тәләб едир. Она көрә дә мүәллим истәр синифдә шакирдләри грамматик чалышмалар үзәриндә ишләдәркән, истәрсә дә грамматик чалышмалары ев тапшырыглары шәклиндә верәркән шакирдләрин нә едәчәкләрини вә нечә едәчәкләрини конкрет сурәтдә изаһ етмәли, лазым кәләрсә нүмунә дә көстәрмәлидир. Мүәллим грамматик чалышмаларын нә мәгсәдлә верилдијини ајдынлашдырмагла бәрабәр, шакирдләрин гаршысына чыха биләчәк чәтинликләри дә имкан вә еһтијач дахилиндә көстәрмәлидир.

Грамматик чалышмаларын гаршысында дуран мәгсәди, онларын үзәриндә шакирдләрин көрәчәји конкрет иши изаһ етмәјин бир нечә јоллары вардыр. Бунлардан ән чох тәтбиг едилән ашағыдакы дөрд јолдур.

1. **Мүәллимин шифаһи изаһы.** Бурада мүәллимдән һеч бир јазылы иш тәләб едилмир. О, конкрет мисалларла вә ја һеч бир мисалсыз чалышманын мәгсәдини, шакирдләрин нә едә-

чәкләрини вә нечә едәчәкләрини изаһ едир. Мүшаһидә көстә-
рир ки, ев үчүн верилмиш чалышмалары әтрафлы изаһ етмә-
јә лазыми гәдәр вахт галмадыгда мүәллимләр бу јол илә иза-
һат верирләр.

Һалбуки бу јол вахтын чатышмадығы заман вәзијјәтдән
чыхыш үчүн дүшүнүлмәмишдир. Мүәллим, чох садә тәләбләр
ирәли сүрән, синифдәки шакирдләрин һамысына тез ајдын
олан чалышмалара аид белә изаһат вермәлидир.

2. **Мүәллимин шифаһи изаһы илә јанашы синиф јазы
тахтасындан да истифадә етмәк јолу.** Бу јол илә биринчијә нис-
бәтән мүрәккәб формалы вә мәзмунлу чалышмаларын мәгсә-
ди, шакирдләрин һәмин чалышмалар үзәриндә **нә едәчәкләри
вә нечә едәчәкләри** ајдынлашдырылыр. Бу заман мүәллим
шакирдләрин чалышмалар үзәриндә едәчәкләри ишә даир
нәинки шифаһи изаһат верир, о һәм дә јазы тахтасында ја-
зылы нүмунәләр көстәрир.

3. **Мүәллимин шифаһи изаһы илә јанашы шакирдләрин
дәрсликләриндән вә чалышма дәфтәрләриндән истифадә јолу.**
Бу јол илә мүәллим даһа чох мүрәккәб мәзмунлу вә формалы
чалышмалара аид изаһат верир. Чалышманын мәгсәдини, онун
нечә јеринә јетириләчәјини шакирдләрин јахшы баша дүш-
мәси үчүн мүәллим Азәрбајчан дилинин грамматикасы дәрс-
лијиндән ајры-ајры чүмләләри охутдурур, һәмин чүмләләрдә
ифадә едилән фикри шакирдләрин нә дәрәчәдә баша дүш-
дүкләрини јохлајыр. Сонра мүәллим чалышма илә әлагәдар
олан конкрет мисаллары вә нүмунәни шакирдләрин чалыш-
ма дәфтәринә јаздырыр. Дәфтәрдә шакирдләрин етдији гејд-
ләр чалышма үзәриндә ишләјәркән онлара көмәк едир.

4. **Чәдвәл вә схемләр көстәрмәк јолу.** Бу јол верилмиш
чалышмаларын мәзмуну вә формасы илә әлагәдардыр. Әкәр
шакирдләрин чалышма үзәриндә иши чәдвәл вә ја схем дү-
зәлтмәкдән ибарәт олачагдырса, мүәллим буна (шакирдлә-
рин тәртиб едәчәји чәдвәл вә ја схемә) бәнзәр башга форма-
лы вә мәзмунлу чәдвәл вә ја схеми нүмунә кими көстәрә би-
ләр. Фәрз едәк ки, мүәллим антоним исимләрә аид чәдвәл
дүзәлтмәкдән ибарәт чалышма вермишдир. Шакирдләр бу
чәдвәл үзәриндә көрәчәкләри иши јахшы тәсәввүр етсинләр
дејә мүәллим онлара антоним сифәтләрә даир тәртиб едил-
миш чәдвәли көстәрә биләр. Јахуд да фәрз едәк ки, мүәллим
чүмләләрдәки сөзләр арасында олан әлагәни көстәрмәк мәг-
сәди илә схемләр дүзәлтмәји чалышманын шәртинә дахил ет-
мишдир. Бу ишин нечә јеринә јетириләчәјини шакирдләр јах-

шы тәсәввүр етсинләр дејә мүәллим башга чүмләдәки сөзләр арасында олан әлагәни көстәрән бир вә ја бир нечә схеми нүмунә көстәрә биләр. Әкәр нүмунә үчүн көстәрилән чәдвәл вә схемин гурулушу вә мәзмуну мүрәккәбдирсә, о заман мүәллим онлары садәчә нүмајиш етдирмәклә кифајәтләнмәмәлидир. О, бир вә ја бир нечә шакирди чағырараг һәмин чәдвәлин вә ја схемин гурулушу вә мәзмунуну изаһ етдирмәлидир. Шакирдләрин бу јолла көрәчәкләри иши дүзкүн баша дүшдүкләринә әмин олдугдан сонра онлары чалышма үзәриндә ишләмәјә тәһрик етмәк олар.

Шакирдләрин грамматик чалышмалар үзәриндә иши бир нечә формада ола биләр. Мәктәб тәчрүбәсиндә ашағыдакы формалара даһа чох тәсадүф едирик.

1. Мәтнин мәзмунунда вә формасында һеч бир дәјишиклик апармадан һазыр мәтн үзәриндә иш.

2. Мүхтәлиф грамматик категоријалары, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри бир шәкилдән башга шәклә салмаг вә бу әмәлијјатын нитгин мәзмунуна олан тә'сирини мүшаһидә етмәк.

3. Өзүндән вә јахуд да верилмиш сөзләрдән сөз бирләшмәләри вә чүмләләр гурмаг.

4. Рабитәли мәтнләрин формаларыны вә мәзмунларыны мүхтәлиф грамматик категоријалара вә услуб хүсусијјәтләринә көрә дәјишмәк үзрә иш нөвләри.

5. Мүхтәлиф чалышмалар, чәдвәлләр вә схемләр дүзәлтмәк үзрә иш.

6. Јарадычы инша јазылар формасында апарылан иш.

Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, һазырда Азәрбајчан мәктәбләриндә шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә бурада көстәрилән иш нөвләринин биринчисиндән—**мәтнин мәзмунунда вә формасында һеч бир дәјишиклик апармадан һазыр мәтн үзәриндә ишдән** даһа чох истифадә едирләр. Азәрбајчан дили мүәллимләринин чох аз бир гисми шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә јухарыда көстәрилән иш нөвләриндән сәмәрәли истифадә едир. Һалбуки шакирдләр чалышмалар үзәриндә ишин бүтүн нөвләриндән истифадә етмәсәләр, онларын јарадычылыг габилијјәти вә беләликлә дә мәнтиги шүуру инкишаф етмәз, грамматикадан шакирдләрә верилмиш биликләр биртәрәфли вә мәзмунсуз олар.

Грамматик чалышмалар үзәриндә јухарыда көстәрилмиш иш нөвләринин һәр бири бүтөв бир педагожи просесин үзви һиссәләридир. Азәрбајчан дили мүәллими бунларын һәр

бириндән ајры-ајры вә һамысындан бир јердә, әлагәли истифадә етмәји бачармалыдыр. Демәли, Азәрбајчан дили мүәллими һәмин чалышма нөвләринин әһәмијјәтини, һәр нөвә мәхсус олан хүсусијјәтләри билмәли вә тәдрис просеси заманы бу биликдән конкрет шәраитдә истифадә етмәји бачармалыдыр. Она көрә дә чалышмалар үзәриндә шакирд ишинин нөвләрини гыса да олса изаһ етмәк фајдалы олар.

I. **Мәтнин мәзмунунда вә формасында һеч бир дәјишиклик апармадан һазыр мәтн үзәриндә иш** тәдрисин илк мәрһәләсиндә даһа кениш јер тутмалыдыр, чүнки бу, шакирдә өјрәнмәк, гаврамаг ишиндә көмәк едир. Белә чалышмаларын көмәји илә шакирд јени өјрәнәчәји грамматик категоријалары танымаға, онлары башга охшар вә фәргли категоријалардан сечмәјә вә фәргләндирмәјә башлајыр. Беләликлә дә ана дилинин грамматикасындан јени верилмиш биликләр дәрк едилир.

Бу нөв иш заманы шакирд јени өјрәндији грамматик категоријаја аид сөзләри вә һадисәләри (фе'лләри, тамамлығы, тә'јини вә с.) верилмиш чүмләләрдә вә ја мәтндә тапыр, онларын башлыча вә көмәкчи хүсусијјәтләрини изаһ едир, ајры-ајры чүмләләр вә мәтнләр үзәриндә фонетик, морфоложи вә синтактик тәһлил апарыр, чүмләдә вә мәтндә олан дурғу ишарәләринин һансы гајдаја әсасән ишләндијини изаһ едир вә с.

Көрүндүјү кими, чалышмалар үзәриндә бу иш нөвү шакирддән грамматикадан алдығы нәзәри билији практикада тәтбиг етмәк бачарығы тәләб едирсә, ондан һеч бир јарымјарадычы вә јарадычы иш тәләб етмир. Бунунла белә, мәктәбләримиздә ән чох јајылмыш бу иш нөвү грамматика тәдрисинин илк пилләси үчүн вачибдир. Шакирдин чалышмалар үзәриндә ишинин бу нөвүнү лазыми шәкилдә тәшкил етмәдән чалышмалар үзәриндә ишин башга нөвләринә кечмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки шакирдләрин грамматикадан кечдикләри нәзәри мәсәләләри нә дәрәчәдә мәнимсәдикләри белә чалышмалар үзәриндә иш заманы мүәјјәнләшир. Чалышмалар үзәриндә бу иш нөвү мүвәффәгијјәт газандығдан сонра башга иш нөвләринә кечмәк лазымдыр.

Биз мәктәб тәчрүбәсиндә грамматик чалышмалар шәклиндә верилмиш имла нөвләринә дә раст кәлирик. Хүсусән сечмә имла, хәбәрдарлыглы имла нөвләриндән даһа чох истифадә едилир. Сечмә имла верилмиш грамматик категорија-

лары танымаға, башга категоријалардан онлары фәргләндирмәјә хидмәт едир. Хәбәрдарлыглы имла исә мә'лум грамматик, үслуб вә дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдаларынын практикада конкрет шәраитдә тәтбиг едилмәсинә хидмәт едир.

Истәр камал аттестаты имтаһанлары, истәрсә дә али мәктәбләрә гәбул имтаһанлары заманы шакирдләрин јаздығлары иншада һәддиндән артыг дурғу ишарәси сәһвләринә јол верилир. Һәмин вәзијјәт онунла изаһ едилир ки, шакирдләр бу вә ја башга дурғу ишарәсинин нә заман вә нә үчүн гојулдуғуну изаһ едә билмирләр. Адәтән шакирдләр дурғу ишарәләринин ишләнмә гајдаларына механики јијәләнир, онларын тәтбигиндә формализмә јол верирләр.

Мәсәлән, шакирдләрә мә'лумдур ки, о вә бу әвәзликләриндән, фе'ли бағламалардан сонра веркүл гојулур. Лакин нә заман, бүтүн һаллардамы белә олур? Шакирдләрин чоху бу суалларын чавабыны верә билмәдикләриндән јерли-јерсиз о вә бу әвәзликләриндән вә һәр чүр фе'ли бағламадан сонра бүтүн һалларда веркүл гојур.

Хәбәрдарлыглы вә изаһлы имладан бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн ән јахшы грамматик чалышма нөвләри кими истифадә едилә биләр. Мүәллим тез-тез кичик мәтнли изаһлы имлалар јаздырараг шакирдләрин дурғу ишарәләрини јерли-јериндә ишләтмәләринә наил ола биләр.

Көрүндүјү кими, грамматик чалышма кими истифадә едилән имла нөвләри үзәриндә шакирдләрин иши дә чалышмалар үзәриндә ишин биринчи нөвүнә дахилдир. Чүнки бурада да шакирд сечир, фәргләндирир, изаһ вә тәтбиг едир.

II. **Мүхтәлиф грамматик категоријалары, сөз бирләшмәләри вә чүмләләри бир шәкилдән башга шәклә салмаг, бу әмәлијјатын нитгин мәзмунуна олан тә'сирини мүшаһидә етмәк** мәгсәди илә верилмиш чалышмалар үзәриндә шакирдләрин иши биринчи нөв чалышмалар үзәриндә ишин давамы вә сонракы мәрһәләсидир. Бу гәбилдән олан чалышмалар үзәриндә иш јарымјарадычы хасијјәтә маликдир. Белә чалышмалар үзәриндә ишләркән шакирд нәинки нәзәри чәһәтдән өјрәндији грамматик биликләри практикада тәтбиг едир, һәтта өзүндән бә'зи садә әлавәләр вә дәјишикликләр дә едир. Демәли, бурада грамматик гајданы садәчә билмәк дејил, ондан мүхтәлиф конкрет һалларда истифадә етмәји бачармаг да лазымдыр.

Бу група дахил олан грамматик чалышмалар үзәриндә шакирдин иши ашағыдакылардан ибарәт олмалыдыр.

Лексика үзрә: верилмиш сөзләрин антонимләрини тапыб гаршысында јазмаг, чүмләләрдәки бә'зи сөзләри онларын синоними илә әвәз етмәк, амоним сөзләри мүхтәлиф чүмләләрдә ишләтмәк вә онларын мә'налары үзәриндә мүшаһидә апармаг вә с.

Морфолокија үзрә: чүмләләрдәки тәк исимләри чәмә вә әксинә чевирмәк, сифәтин бир дәрәчәсини дикәри илә әвәз етмәк, мигдар сајларыны сыра сајларына вә әксинә чевирмәк, мәтндә верилмиш чүмләләри шәхсә көрә дәјишмәк, индики заманда сөјләнән әһвалаты кечмиш вә ја кәләчәк заманда нәгл етмәк, фе'лин бир формасыны башга формасы илә әвәз етмәк, инкар фе'лләрини тәсдиг фе'лләринә вә әксинә чевирмәк вә с.

Синтаксис үзрә: интонасијаја көрә чүмләнин бир нөвүнү башгасы илә әвәз етмәк, интонасијаја көрә бир үсулла дүзәлмиш чүмләләри башга үсулла дүзәлмиш чүмләләрлә әвәз етмәк (мәс.: јалныз интонасија илә дүзәлән суал чүмләләрини **мы, ми,** му, мү суал шәкилчиләри илә дүзәлән суал чүмләләринә, јахуд да суал сөзләринин көмәји илә дүзәлән суал чүмләләринә чевирмәк), садә мүхтәсәр чүмләјә икинчи дәрәчәли үзвләр артырмаг јолу илә онлары садә кениш, садә кениш чүмләләрин икинчи дәрәчәли үзвләрини атыб онлары садә мүхтәсәр чүмләләрә чевирмәк, там чүмләләри јарымчыг чүмләләрә вә әксинә чевирмәк. Чүмлә үзвләри олмајан сөзләри чүмләјә әлавә едиб, јахуд да чүмләнин тәркибиндән чүмлә үзвү олмајан сөзләри атараг һәр ики һалда һәмин чүмләләрин мәзмунунда нәзәрә чарпан дәјишикликләри мүшаһидә етмәк, верилмиш садә чүмләләрдән мүрәккәб чүмләләр дүзәлтмәк. Мүрәккәб чүмләләри садәләшдирмәк вә ја онун тәркибинә дахил олан садә чүмләләри ајырыб мүстәгил чүмлә кими ишләтмәк. Васитәли нитги васитәсиз нитгә вә әксинә чевирмәк, бир үсулла ишләнмиш васитәсиз нитги башга үсулла ишләнән васитәсиз нитгә чевирмәк вә с.

Көрүндүјү кими, белә чалышмалар үзәриндә ишләмәк шакирди фәаллашдырыр, ону јарадычы чалышмалар үзәриндә ишләмәк үчүн һазырлајыр. Белә чалышмалар үзәриндә ишләдикчә шакирд ана дилинин тәбиәтини, онун дахили гајда-ганунларыны тәдричән шүурлу сурәтдә дәрк етмәјә башлајыр, шакирддә грамматикаја гаршы бөјүк мараг ојаныр.

Биринчи нөв чалышмалар үзәриндә ишә нисбәтән икинчи нөв чалышмалар үзәриндә шакирдин иши ону хејли ирәли апарыр, шакирдә нәзәри билији практикада тәтбиг етмәк үчүн кениш мејдан верир.

Азәрбајчан дили мүәллими шакирдин чалышмалар үзәриндә ишини мүәјјән систем һалында вә мә'лум дидактик принсипләр әсасында апармалыдыр. О, чалышмаларын асан вә чәтинлијини нәзәрә алараг, шакирдин чалышмалар үзәриндә ишини елә тәшкил етмәлидир ки, тәсадүфән чәтинлик мејдана чыхыб шакирди һәвәсдән салмасын.

Бурадан белә нәтичә чыхмамалыдыр ки, грамматик чалышмалар үзәриндә иш шакирддән әзијјәт тәләб етмәмәлидир. Әксинә, грамматик чалышмалар үзәриндә иш шакирди дүшүндүрмәли, онун ахтарыб тапмаға, јаратмаға олан мејлини инкишаф етдирмәлидир. Бу әсас мәгсәддән узаглашан грамматик чалышмаларын әһәмијјәтиндән белә данышмаг олмаз. Бурада јалныз тәсадүфән гаршыја чыхан чәтинликләр нәзәрдә тутулур. Шакирд гисмән асан бир чалышма үзәриндә ишләдикдән сонра бунун ардынча она чох чәтин чалышма тәклиф едиләрсә, о белә чалышма үзәриндә ишләмәјә һәлә лазымы гәдәр һазырлашмадығындан чалышманын шәртини јеринә јетирә билмәјәчәк вә беләликлә дә һәвәсдән дүшәчәкдир. Она көрә дә мүәллим грамматик чалышмалар үзәриндә шакирдин ишини елә гурмалыдыр ки, тәсадүфләрә јер галмасын, мүәјјән едилмиш систем вә ардычыллыг нәзәрдән гачмасын.

Икинчи груп чалышмалар үзәриндә иш имкан дахилиндә мәтн вә ја чүмләләр үзәриндә апарылмалыдыр. Нәинки синтаксисә, һәтта лексика вә морфолокијаја аид чалышмалары да мәтн вә ја чүмләләр үзәриндә апармаг мәсләһәтдир. Бу гәбилдән олан чалышмалар тәләб едир ки, ајры-ајры сөзләрин формаларында едилән дәјишикликләрин онларын мәзмунларына олан тә'сирләрини шакирд мүшаһидә етсин. Бу да рабитәли мәтнләрдә даһа јахшы нәзәрә чарпыр.

III. Өзүндән јахуд да верилмиш сөз вә сөз бирләшмәләриндән мүхтәлиф конструксијалар дүзәлдәрәк јени ифадә, ибарә вә чүмләләр јаратмаг мәгсәди илә верилмиш чалышмалар үзәриндә шакирдин иши биринчи, икинчи нөв чалышмалар үзәриндә ишин давамы вә гисмән мүрәккәб формасыдыр. Белә чалышмалар үзрә шакирдин иши, икинчи нөв чалышмалардан фәргли олараг, артыг јарымјарадычылыг чәрчивәсиндән чыхыр. Мүәллим шакирдләрин бу гисмдән

слан чалышмалар үзрә ишини јарадычылыг иши кими гијмәтләндирмәлидир.

Доғрудур, бурада да мүәллим шакирдләрә истигамәт, нүмунә, хүсуси изаһат верир, лакин бүтүн бунлар шакирдин јарадычы ишини сәмәрәләшдирмәк үчүн көрүлән тәдбирләрдир. Мәсәләнин бүтүн ағыр вә һәлледичи чәһәти јенә дә шакирдин үзәринә дүшүр. Бу нөв чалышмалар үзәриндә ишләјәркән шакирд өзү дүшүнмәли, өзү тапмалы, өзү тәдгиг етмәли олур. Бу тәдгигат вә јаратма формалары нә гәдәр садә олса да, јенә дә шакирдин јарадычылыг габилијјәтини вә онун тәфәккүрүнү фәаллашдырыр, инкишаф етдирир.

Бу група истәр фонетика вә орфографија үзрә, истәрсә дә лексика, морфолокија вә синтаксис үзрә онларла чалышма нөвү дахил едилә биләр. Мәсәлән:

Фонетика үзрә—сону ғ сәссизи илә битән 15 сөз јазмаг, сөз ортасында ө сәслиси олан 8 сөз јазмаг, **к, к, ғ, г** сәссизләринин дилимиздә ишләнмәси гајдаларыны көстәрмәк вә с.

Орфоепија үзрә—сөз сонунда чинкилтили сәссизләрин карлашмасына аид 15 мисал дүшүнүб дәфтәрә јазмаг, сөз сонундакы чинкилтили сәссизин кар гаршылығыны мә'тәризәдә јазмаг, узун тәләффүз едилән а илә 12 сөз дүшүнүб дәфтәрә јазмаг **(гары, сары, ары...)**, сону д илә јазылыб т илә ишләдилән сөзләрә аид 20 мисал јазмаг вә с.

Орфографија үзрә—сонунда **нк** илә јазылан 8 сөз тапыб дәфтәрә көчүрмәк, **да, дә, ки** шәкилчиләрини бағлајычы кими ишләтмәк вә с.

Лексика үзрә—лыг, лик, луг, лүк шәкилчиләринин көмәји илә јени сөзләр дүзәлтмәк; ики, үч садә сөздән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк; бир исмә бир нечә сөздүзәлдичи шәкилчи артырмаг вә с.

Морфолокија үзрә—верилмиш сифәтләри исим функсијасында ишләтмәк, ејни заманда фе'лин бир нечә нөв шәкилчисини бир фе'лә әлавә етмәк, фе'лин бүтүн нөв шәкилчиләрини гәбул едә билән фе'лләри тапмаг, морфолокијанын мүхтәлиф категоријаларына аид өзүндән мисаллар дүзәлтмәк вә с.

Синтаксис үзрә — верилмиш сөзләрдән чүмләләр гурмаг, верилмиш мөвзу үзрә чүмләләр дүзәлтмәк, өзүндән мүхтәлиф нөв чүмләләр тәртиб етмәк, бир будаг чүмлә нөвүнү дикәри илә әвәз етмәк, верилмиш гајдалара әсасән васитәли вә васитәсиз нитг дүзәлтмәк вә с.

Көрүндүјү кими, белә чалышма нөвләрини истәнилән гәдәр артырмаг олар. Орта мәктәбдә грамматика үзрә верилмиш јени биликләрин мәнимсәнилмәсинин бу үчүнчү мәрһәләси мүәллимдән бөјүк педагожи усталыг тәләб едир. Мүәллим бу гәбилдән олан чалышмалар үзәриндә иши бир чох һалларда грамматик әјләнчә шәклиндә апарараг, шакирдләри даһа да һәвәсләндирә биләр. Лакин бүтүн һалларда шакирд мәсәләнин әзијјәтини һисс етмәли вә чәтинликдән бојун гачырмамалыдыр.

Бу нөв грамматик чалышмалар үзәриндә шакирдин иши даһа чох ев тапшырығы шәклиндә тәшкил едилир.

IV. **Рабитәли мәтнләрин формаларыны вә мәзмунларыны мүхтәлиф грамматик категоријалара вә услуб хүсусијјәтләринә көрә дәјишмәк үзрә верилмиш чалышмалар үзәриндә шакирдин иши** дә јарадычы иш һесаб едилир.

Биз јухарыда гејд етдик ки, чалышмалар үзәриндә шакирдләрин иш нөвләриндән бири дә һазыр верилмиш сөз, чүмлә вә мәтнләр үзәриндә бә'зи дәјишикликләр етмәкдән ибарәтдир. Бу иш шакирдләрин чалышмалар үзәриндәки ишинин икинчи мәрһәләси кими изаһ едилмишдир. Бураја бир шәхси вә ја заманы башгасы илә әвәз етмәк, верилмиш сөзләрин антоним вә ја синонимләрини тапмаг, садә мүхтәсәр чүмләни садә кениш чүмләјә чевирмәк вә с. кими иш нөвләри дахил едилмишдир.

Шакирдләрин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин дөрдүнчү мәрһәләси дә рабитәли мәтнләрин формаларыны вә мәзмунларыны мүхтәлиф грамматик категоријалара вә услуб хүсусијјәтләринә көрә дәјишмәк мәгсәди илә верилмиш чалышмалар үзәриндә ишдән ибарәтдир. Бураја конкрет олараг һансы иш нөвләрини дахил етмәк лазымдыр? Бураја, шүбһәсиз, шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин икинчи мәрһәләсиндә көстәрилмиш бүтүн иш нөвләри дахил едилмәлидир. Белә олан заман шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин дөрдүнчү мәрһәләсини хүсуси бир мәрһәлә кими ајырмаға еһтијач вармы?

Биз бу суала мүсбәт чаваб веририк. Шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин икинчи вә дөрдүнчү мәрһәләсини дүзкүн тәсәввүр етмәк үчүн ики мәрһәләнин охшар вә фәргли чәһәтләрини ајдынлашдыраг.

Шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин икинчи вә дөрдүнчү мәрһәләси арасындакы охшарлыг ондан ибарәтдир ки, ишин формасы вә хасијјәти ејнидир. Һәр ики һалда шакирд бир категоријаны башгасы илә, бир хү-

сусиј̌јәти диггәт хүсусиј̌јәтлә әвәз етмәли олур. Мәсәләнин заһири чәһәти мүәллими чашдырмамалыдыр.

Икинчи вә дөрдүнчү мәрһәлә арасында әсас фәрг ондан ибарәтдир ки, икинчи мәрһәләдә мүәллим тәрәфиндән шакирдә һазыр сөз, чүмлә вә мәтнләр верилирдисә, дөрдүнчү мәрһәләдә сөз, чүмлә вә мәтнләри дә шакирд өзү дүзәлтмәли вә тәртиб етмәли олур. Демәли, шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин икинчи мәрһәләси верилмиш биликләри јарымјарадычы тәтбиг етмәјә хидмәт едирсә, дөрдүнчү мәрһәләдә шакирдин иши там јарадычы хасиј̌јәтә маликдир. Бурада шакирд верилмиш сөзләрин антонимләрини вә ја синонимләрини дејил, өзүндән антоним сөзләр, синоним сөзләр тапыб гаршы-гаршыја јазыр, јахуд да дөрдүнчү мәрһәләдә шакирд верилмиш мәтни заман вә шәхсә көрә дәјишмир, мүәјјән заманда вә шәхсдә өзүнүн тәртиб етдији мәтни башга замана вә шәхсә көрә јенидән тәртиб едир. Икинчи мәрһәләдә синтаксис үзрә чалышмаларда шакирд верилмиш кениш чүмләләри мүхтәсәр шәклә салырдыса, дөрдүнчү мәрһәләдә о өзү мүхтәлиф чүмләләр дүзәлдәрәк онлары кениш вә ја мүхтәсәр шәклә салыр.

Шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин икинчи мәрһәләсиндә чалышманын мәтни она һазыр верилир, демәли, ишин јарысы көрүлмүш олур. Дөрдүнчү мәрһәләдә исә чалышма үзәриндә иш тамамилә шакирдин үзәринә дүшүр. Бурада нә сөз, нә чүмлә, нә дә мәтн вар. Шакирд өзү бунлары әввәл бир формада јаратмалы, сонра да ону башга форма илә әвәз етмәли олур.

Бөјүкләр үчүн ади көрүнән, лакин кичикләр (мәктәблиләр) үчүн чидди јарадычылыг олан белә иш шакирдин нитг чевиклијини, мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир, мәнтиги тәфәккүрүн тәдричи инкишафыны фәаллашдырыр, тәдричилијин өзүнә дә сүр'әт верир.

Грамматик чалышмалар үзәриндә ишин дөрдүнчү мәрһәләсинин бөјүк тәдрис әһәмиј̌јәтини нәзәрә алараг һәмин мәрһәләдән даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн Азәрбајҹан дили мүәллими хүсуси һазырлыг иши апармалыдыр. О, грамматикадан дөрдүнчү мәрһәләдә һансы мөвзуја аид нә кими чалышмалардан истифадә едәчәјини әввәлчәдән планлашдырмалыдыр. Белә чалышмаларын һазыр мәтни олмадығындан (бунлары шакирдләр өзләри һазырлајырлар) мүәллим јалныз онларын шәртләри үзәриндә дүшүнмәлидир.

Дөрдүнчү мәрһәләјә аид чалышмалардан мүхтәлиф бөлмәләр үзрә бир нечә нүмунә көстәрәк.

Орфографија үзрә: узун вә гыса тәләффүз едилән сәслиләрә аид мисаллар тапыб, онлары мүхтәлиф чүмләләрдә мүгајисә етмәк, сөзүн сонунда карлашан чинкилтили сәссизләрә аид мисаллар дүшүнүб онлары мүхтәлиф чүмләләрдә вә мәтндә ишләтмәк вә с.

Орфографија үзрә: да, дә, ки бағлајычылары вә шәкилчиләрини бир мәтнин ичәрисиндә һәм шәкилчи, һәм дә бағлајычы кими ишләтмәк; әслиндә чинкилтили олан, сөзүн сонунда исә карлашан сәссизләрин дүзкүн јазылышыны јохламаг үчүн мә'лум гајдаја көрә рабитәли мәтнләр тәртиб етмәк вә с.

Морфолокија үзрә: өзүндән биринчи шәхс тәкин нәгли әсасында индики заманда кичик һекајә јазмаг, сонра һәмин һекајәни үчүнчү шәхс тәкин нәгли әсасында кечмиш заманда сөјләмәк вә ја өзүндән белә мәтн дүзәлдәрәк, һәмин мәтндә мәчһул вә гајыдыш нөвләриндә олан фе'лләрин алтындан хәтт чәкмәк, онлары ајырмаг вә с.

Синтаксис үзрә: бүтөв чүмләләри әвәз едә билән, **бәли, хејр** сөзләри илә мәтн дүзәлтмәк, верилмиш гајдалара әсасән мәтн дүзәлтмәк, верилмиш мөвзу үзрә мүкалимә шәклиндә мәтн дүзәлтмәк вә с.

Услубиј̌јат үзрә: услубча нөгсанлы јазылары тәсһиһ едәрәк, услуб хәталарыны дүзәлтмәк, мүәллимин услубча нөгсанлы шәкилдә вердији мәтни редактә етмәк вә с.

Бу сонунчу иш нөвүндән бизим мәктәбләримиздә демәк олар ки, истифадә едилмир. Ленинград мәктәбләриндә мүәллимләр бу иш нөвүндән истифадә едәрәк белә нәтичәјә кәлмишләр ки, һәмин иш нөвү нәинки V—VII синифләрдә апарылмалыдыр, һәтта ибтидаи мәктәбдә дә буна јер вермәк лазымдыр. VIII—X синифләрдә исә бу нөв ишин бүтүн формаларындан истифадә етмәк лазымдыр. Бу она көрә лазымдыр ки, шакирд белә ишлә мәшғул олдугча өз јазысыны услуб хәталарындан тәмизләјир, онун редакторлуг вә корректорлуг габилиј̌јәти инкишаф едир, јазылы нитгә гаршы һәвәси хејли артыр.

Беләликлә дә шакирдләрин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин дөрдүнчү мәрһәләсиндә шакирд мүәллимин вердији шәртә әсасән чалышмалар дүзәлтмәли олур. Шакирд бу ишин өһдәсиндән о заман мүвәффәгиј̌јәтлә кәлә биләр ки, о, грамматикадан верилмиш биликләрә лазыми гәдәр јиј̌әләнмиш олсун.

V. Мүхтәлиф чалышмалар, чәдвәлләр вә схемләр дүзәлтмәк үзрә иш шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин бешинчи мәрһәләсидир. Бу мәрһәләдә шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә иши даһа да мүрәккәбләшир. Онун **јарадычы чалышмалар** үзрә иши бу мәрһәләдә хејли тәкмилләшир. Бүтүн чанлылар ишыға мејл етдикләри кими јарадычылыға мејл едән ушаг тәбиәтини, ушағын бүтүн психоложи хүсусијјәтләрини бу дөврдә чидди сурәтдә нәзәрә алмаг лазымдыр.

Биз мәсәләнин бу чәһәтини илк планда көстәрмәклә Азәрбајчан дили мүәллиминә хәбәрдарлыг етмәк, ону тәсадүфи һаллардан чәкиндирмәк арзусундајыг. Бунунла белә, е'тираф етмәк лазымдыр ки, грамматик чалышмалар үзәриндә шакирдин ишини тәшкил едәркән бу мәрһәләјә бөјүк әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Бу зәруријјәт мүасир дөврүмүзүн тәләби илә әлагәдардыр. Инди мүәллимләрин гаршысында дуран ән вачиб мәсәлә јетишән нәсли һәјата, јарадычы әмәјә һазырламагдан ибарәтдир. Шакирдин мүәллимдән ешитдикләрини вә китабдан охудугларыны јахшы билмәси илә кифајәтләнмәк олмаз. Ана дили мүәллими чалышмалыдыр ки, ушагларда рүшејм һалында олан јарадычылыг мејлләри заһирә чыхсын вә фасиләсиз инкишаф етсин. Шүбһәсиз, мүәллим белә инкишафа мүхтәлиф јоллардан истифадә етмәклә тәкан верир.

Грамматик чалышмалар үзәриндә шакирд ишинин бу мәрһәләси мәһз белә јоллардан бирилир.

Мүәллим шакирдләрә мүхтәлиф схемләр, чәдвәлләр вә чалышмалар тәртиб етмәји тапшыраркән садәдән мүрәккәбә доғру принсипинә әсасән әввәлчә ән бәсит схем, чәдвәл вә чалышмалар тәртиб етдирмәлидир, сонралар исә бунлары форма вә мәзмунча тәдричән мүрәккәбләшдирә биләр. Дикәр тәрәфдән, мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләрин белә чалышмалар үзәриндә иши бөјүк фасиләләрлә апарылмасын (мәсәлән, илдә 2—3 ишдән ибарәт олмасын), белә чалышмалар үзәриндә иш ардычыл вә системли олсун.

Бу мәрһәләдә шакирдләри синиф вә ев тапшырыглары дәфтәриндә ишләтмәклә бәрабәр, ајрыча бөјүк кағызлар үзәриндә дә ишләтмәк олар. Шакирдләр мүәјјән схеми вә ја чәдвәли бөјүк бир кағызын үзәриндә чәкиб мәктәбин Азәрбајчан дили кабинетинә верә биләрләр. Әлбәттә, белә бөјүк чәдвәлләр дүзәлтмәји илдә 5—6 дәфәдән артыг тапшырмаг мәсләһәт дејил, чүнки бу чүр бөјүк чәдвәл вә схемләр үзәриндә иш шакирдин чох вахтыны алыр.

Синиф вә ев дәфтәрләриндә ишләмәк үчүн верилмиш чәдвәл, схем вә чалышмалары синифдәки бүтүн шакирдләр тәртиб етмәлидирләр. Лакин бөјүк кағызлар үзәриндә тәртиб едилән чәдвәл, схем вә чалышмалары бу ишә хүсуси мејли вә аз-чох бачарығы олан шакирдләрә тапшырмаг олар. Демәли, синифдәки бүтүн шакирдләрин бөјүк кағызлар үзәриндә чәдвәл, схем вә чалышмалар дүзәлтмәси шәрт дејил, лакин бүтүн шакирдләр бә'зи јолдашларынын кағыз үзәриндә көрәчәји иши өз дәфтәрләриндә көрмәлидирләр.

Схем, чәдвәл вә чалышмалар дүзәлтмәк үчүн верилмиш тапшырыглар чох сејрәк һалларда синифдә, әксәр һалларда исә евдә јеринә јетирилмәлидир, чүнки белә чалышмалар үзәриндә иш чох вахт тәләб едир, мүәллимин шакирдләрлә сәмәрәли әлбир ишинә мане олур. Мүәллим елә етмәлидир ки, бу мәрһәләдә верилмиш чалышмалар үзәриндә иш әксәр һалларда фәрди хүсусијјәт дашысын. Шакирдләри фәрди ишләтмәклә онларын јарадычылыг габилијјәтләрини, һәм дә јарадычылыгларынын фәрди хүсусијјәтләрини мејдана чыхармаг вә беләликлә дә һәр шакирдә фәрди јанашма јолу илә онлара дүзкүн истигамәт вермәк олар.

Бу мәрһәләдә грамматик чалышмалар үзәриндәки шакирдләрин иши тәкчә синифдән-синфә дејил, мөвзудан-мөвзуја да тәдричән мүрәккәбләшмәлидир. Белә чалышмалар VI—VII синифләрдә даһа чох мәгсәдәујғундур.

Бу мәрһәләјә дахил олан чалышмалара аид бир нечә мисал көстәрәк.

Фонетика үзрә: Сәсләрин вә сәссизләрин бөлкүсүнү көстәрән чәдвәлләр дүзәлтмәк, дилимиздә ишләнән гоша сәсли сөзләрин сијаһысыны тутмагла онлары мүәјјән хүсусијјәтләринә көрә груплашдырмаг вә с.

Орфоепија үзрә: Фе'лин кәләчәк заманынын јерли ләһчәдә вә әдәби дилдә тәләффүзүнү мүгајисә етмәк үчүн чалышма дүзәлтмәк, **н, к** сәссизләринин тәләффүзүнү мүшаһидә етмәк үчүн чүмләләр јазмаг вә с.

Морфолокија үзрә: Сифәт дүзәлдән шәкилчиләрин чәдвәлини тәртиб етмәк, мүрәккәб идарә адларынын гысалма формасыны көстәрән чәдвәл дүзәлтмәк, фе'лин нөв, форма вә заманларына аид мүхтәлиф чәдвәл вә схемләр тәртиб етмәк вә с.

Синтаксис үзрә: Сөзләр арасындакы әлагәни көстәрән схемләр дүзәлтмәк, чүмлә үзвләринә вә чүмлә нөвләринә аид мүхтәлиф схем вә чәдвәлләр дүзәлтмәк вә с.

Дурғу ишарәләри үзрә: Хитабларда, ара сөзләрдә, васитәсиз вә васитәли нитгдә дурғу ишарәләринин иш-

ләнмәси гајдаларына әсасән схем вә чалышмалар тәртиб етмәк вә с.

Азәрбајчан дили мүәллими шакирдләрин чалышмалар үзәриндә ишинә нәзарәт етмәли, онлары чидди јохламалыдыр. О, чох заман мүшаһидә едәчәкдир ки, бу вә ја башга схем, чәдвәл вә ја чалышма дүз јеринә јетирилмишдирсә дә натамамдыр. Белә чәдвәл, схем вә чалышмалар үзәриндә шакирдин иши синифдә мүзакирә едиләркән, башга шакирдләрин шифаһи көмәји илә тамамланыр.

Мүәллим синифдәки бүтүн шакирдләрин верилмиш чалышманы јеринә јетирә биләчәјинә әмин дејилсә, өзү бир нүмунә верир, јахуд да шакирдләрин чалышма үзәриндә ишини конкрет мисаллар әсасында изаһ едир. Әкәр синифдәки шакирдләрдән бири вә ја бир нечәси верилмиш чалышма үзәриндә ишләјәрәк мәгсәдинә наил олмамышса, белә шакирдләрлә дәрсдән сонра фәрди иш апармаг, онлары да јолдашларына чатдырмаг лазымдыр.

VI. Јарадычы инша јазылар формасында апарылан иш шакирдин грамматик чалышмалар үзәриндә ишинин сонунчу мәрһәләсидир. Бу мәрһәләдә шакирд ана дилинин грамматикасындан алдығы биликләри јарадычы сурәтдә јазылы вә шифаһи нитгдә тәтбиг едәрәк, орта мәктәбдә грамматика тәдрисинин гаршысына гојулан сон мәгсәдә чатмыш олур.

Јарадычы инша јазылар формасында апарылан ишин мүхтәлиф вариантлары вардыр. Республикамызда бу ишин ән чох јајылмыш формасы VIII—X синифләрдә мүхтәлиф әдәби мөвзулар әсасында верилән инша јазылардыр. Бу да әсасән һәр һансы бир әсәрин идеја мәзмунуну, әсәрдәки мүхтәлиф сурәтләрин сәчијјәсини јазмаға һәср едилир. Белә инша јазыларын шакирдин јазылы вә шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк үчүн бөјүк әһәмијјәтини е'тираф етмәклә бәрабәр, гејд етмәк лазымдыр ки, бу, јарадычы инша јазыларын јалныз бир нөвүдүр. Тәкчә бу нөв иншадан истифадә етмәк јарадычы иншаны мәһдудлашдырыр, беләликлә дә үслуб мәсәләләри илә әлагәдар олан иш нөвләринә орта мәктәбдә јер галмыр. Бу һал шакирдин нитг инкишафына өз мәнфи тә'сирини көстәрмәјә билмәз.

Сон илләрдә орта мәктәбләрдә сәрбәст јазы нөвүндән дә истифадә едилир. Бу инша јазынын тәрәфдарлары олдуғу кими, әлејһинә олан мүәллимләр дә аз дејилдир. Биз бу инша јазы нөвүнүн шакирдин јарадычылыг габилијјәтинин вә мүстәгил фикирләр сөјләмәк бачарығынын инкишафындакы әһәмијјәтини нәзәрә алараг, ону лазым билир вә тәблиғ едирик.

Мә'лумдур ки, республикамызын орта мәктәбләриндә инша јазылар V—VII синифләрдә әдәби гираәтин, VIII—X синифләрдә исә әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар апарылыр. Бурада бизи јарадычы иншанын тамамилә башга бир нөвү—грамматика тәдриси илә әлагәдар олараг апарылан инша јазылар мараглaндырыр. Мүшаһидәјә әсасән демәк олар ки, республикамызда белә јазылар апарылмыр. Лакин Москва мәктәбләринин иш тәчрүбәси илә таныш олдуғда һәмин јазы нөвүнүн кениш тәтбиг едилдијинин шаһиди олуруг. Бу чүр јарадычы инша јазыларын грамматика тәдрисиндәки бөјүк әһәмијјәтини нәзәрә алараг вә мәктәбләримиздә дә белә јазыларын апарылмасыны лазым билдијимиздән һәмин мәсәләни бир гәдәр тәфсилаты илә ајдынлашдыраг.

Грамматика тәдриси илә әлагәдар олараг апарылан јарадычы инша јазылар грамматик чалышмалар сырасына дахилдир. Чүнки белә инша јазыларда шакирдин иши верилмиш мөвзунун јалныз мәзмуну илә дејил, һәм дә формасы илә әлагәдар олур. Демәли, грамматик чалышма шәклиндә верилмиш инша јазыларда шакирд мүәллимин көстәрдији мүәјјән грамматик категоријалары, јахуд да дил һадисәләрини ишләдәрәк мөвзуну әһатә етмәли олур. Беләликлә дә шакирд грамматикаја аид мүәјјән шәрт әсасында инша јазмалы олур.

Фәрз едәк ки, мүәллим морфолокијадан фе'л бәһсини кечиб гуртармышдыр. О, шакирдләрә грамматик шәрти олан јарадычы инша јазы верә биләр. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырмаг олар ки, «Бизим сабаһкы вәзифәмиз» мөвзусунда инша јазсынлар. Иншада фе'лин вачиб формасындан вә ичбар нөвүндән кениш истифадә етсинләр. Јахуд да синтаксисдә чүмлә нөвләри кечилиб гуртардығдан сонра мүәллим шакирдләрә шәртли инша јазылар верә биләр. Мәсәлән, шакирдләрә тапшырмаг олар ки, «Бизим кәндимиз» мөвзусунда инша јазсынлар. Иншада адлыг вә әмр чүмләләриндән даһа чох истифадә едилсин вә с.

Мүәллим шакирдләри белә чалышмалар үзәриндә ишләтдикчә, онларын үслубунун тәдричән нечә сәлисләшдијини вә тәкмилләшдијини мүшаһидә едә биләр. Шакирдләрин белә чалышмалар үзәриндә иши коллектив вә фәрди олмаг үзрә ики формада тәшкил едилир. Коллектив шәкилдә јазылан грамматик инша јазылар синифдә мүәллимин мүшаһидәси алтында апарылыр. Грамматик инша бу шәкилдә јери-

нә јетириләркән иншанын шәрти синифдә мүзакирә олунур. Шакирдләр шифаһи мисаллар сөјләјирләр, онларын чаваблары дәгигләшдикдән сонра дәфтәрә јазылыр. Коллектив грамматик инша јазмаг грамматик инша үзәриндә ишин биринчи мәрһәләсидир. Шакирдләр бу чүр инша јазылар үзәриндә ишләмәји адәт етдикдән сонра грамматик иншанын фәрди шәкилдә јеринә јетирилмәсини тәләб етмәк олар. Фәрди шәкилдә јазылан грамматик инша һәм синифдә апарыла биләр, һәм дә ев тапшырығы шәклиндә верилә биләр.

Грамматик чалышма шәклиндә верилән инша јазылар грамматикадан бүтөв бир бәһсин тәдрисиндән сонра апарылмалыдыр. Мәсәлән, хәбәрин бүтүн хүсусијјәтләри өјрәнилдикдән сонра белә јазы апармаға һәм имкан, һәм дә еһтијач вардыр.

Мүәллимин грамматик инша јазылары јохлајыб, онларын нәтичәләрини синифдә мүзакирә етмәси вачибдир. Бу һәм мәнимсәмәнин дәрәчәсини мүәјјән етмәк үчүн, һәм дә сәһвләри нөгсанлары учота алыб арадан галдырмаг үчүн фајдалыдыр.

Шәфигә СӘФӘРОВА
Балакән рајонундакы Гуллар
кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

VI СИНИФДӘ М. Ф. АХУНДОВУН «СӘРКҮЗӘШТИ-ВӘЗИРИ-ХАНИ-ЛӘНКӘРАН» (III МӘЧЛИС) КОМЕДИЈАСЫНЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Азәрбајчан драматуркијасынын баниси М. Ф. Ахундовун комедијалары ичәрисиндә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасы да өз идеја мәзмуну вә бәдии кејфијјәти е'тибары илә диггәти чәлб едир. IX синифдә дә бу әсәр ичмал һалында кечилдијиндән мән бу әсәрин мәзмун вә идејасы һагында шакирдләрә даһа дәриндән мә'лумат вермәјә чалышыр, әсәрин бүтөвлүкдә охунмасы үчүн шакирдләрлә синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләр апарырам. Мән чалышырам ки, бу тәдбирләр програм үзрә верилән саатларда көрүләчәк ишләрә көмәк етсин. Шакирдләрин нисбәтән чәтин мәнимсәдикләри бу әсәри даһа ајдын јолла баша дүшмәләринә сәбәб олсун.

«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәринин тәдрисинә дөрд саат вахт ајрылмышдыр. Мән һәмин вахты ашағыдакы гајда илә планлашдырырам:

1. Мүәллимин кириш сөһбәти вә верилмиш парчанын охунмасы—1 саат.

2. Лүғәт үзәриндә иш—1 саат.

3. Охунмуш парчанын мәзмунунун мәнимсәнилмәси үзәриндә апарылан иш—1 саат.

4. Охунмуш парчанын тәһлили—1 саат.

Синифдә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» комедијасынын охунмасына башламадан әввәл, һәмин әсәрә мараг ојатмаг мәгсәди илә синифдә кичик бир кириш сөһбәти апарырам. Мән чалышырам ки, бу кириш кечилән парчаны баша дүшмәјә көмәк етсин, чанлы вә мараглы олсун.

Мән, «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндән верилмиш парчанын дүзкүн тәдриси вә сәмәрәли мәнимсәдилмәси үчүн кириш мүсаһибәсиндә әсәр һаггында шакирдләрә үмуми мә'лумат верирәм. Чалышырам ки, шакирдләр Ахундов драматуркијасындан лазыми мә'лумат алсынлар. Бу, кечилән парчанын мәнимсәнилмәсиндә шакирдләрә чох көмәк едир. Апардығым кириш мүсаһибәси тәхминән ашағыдакы мәзмунда олур:

—Ушаглар, М. Ф. Ахундов бизим сәһнә сәнәтимизин, драматуркијамызын банисидир. Онун алты өлмәз сәһнә әсәри вардыр. Бу әсәрләр өз дөврүнүн ән әсас мәсәләләринә һәср олунмушдур. Бу әсәрләрдән бири дә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәридир. Әсәрдә ханларын әдаләтсизлији, күтбашлығы, авамлығы, вәзирләрин ахмаг һәрәкәтләри тәнгид олунур. Биз бу күн һәмин әсәрин III мәчлисини охујачағыг.

Кириш мүсаһибәсиндән сонра дәрсин мөвзусуну јазы тахтасында јазырам.

Бундан сонра драматик охуја башлајырам. Мә'лумдур ки, драматик оху мәктәбдә ән марағлы гираәт формасыдыр. Бу, марағлы, һәм дә чәтин бир охудур. Одур ки, мән бу охуја чидди һазырлыг апарырам. Белә ки, мәзмунун мәнимсәнилмәсини вә идејанын ачылмасыны тә'мин едән һиссәләри габагчадан мүәјјәнләшдирир, әсәрдәки образлары роллар үзрә бөлүшдүрүр, бу образларын фәрди сифәтләри вә характерләри һаггында үмуми шәкилдә дә олса гысача мә'лумат верирәм. Бу заман чалышырам ки, шакирдләр репликалары дүзкүн ифадә етсин, интонасија вә вурғуну јериндә ишләдә билсинләр. Бу, шакирдин охуја шүурлу мүнасибәт бәсләмәси, һадисәләри дәриндән баша дүшмәси, нитг инкишафы вә с. шакирдә чох көмәк едир. Орфоепија гајдаларына јијәләнмәк вәрдишини тәрбијә едир. Мәсәлән, шакирд, ханын: «Вәзир, нә сөјләјирсән? Тејмур бу чүр'әти едә биләрми?» чүмләсини гејзли бир интонасија илә, вәзирин «Өзүм көзүм илә көрдүм...» чүмләсини јалтаглыг ифадә едән бир тәрздә охуја биләрсә, мәзмуну даһа јахшы баша дүшүләр.

«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндән дәрсликдә верилмиш һиссәни ахыра гәдәр бүтөв охумагла бәрабәр, һиссә-һиссә дә охудурам. Чалышырам ки, һиссәләрә ајрылмыш һәр бир парча там фикри ифадә етсин.

Әсәрин охусундан сонра мәтндәки чәтин сөз вә ифадәләрин мә'насыны ајдынлашдырырам. Хүсуси вахт ајырыб лүғәт үзәриндә лазыми иш апарырам. Бунун үчүн әсәрдә олан

ашағыдакы чәтин сөз вә ифадәләри сечир вә груплашдырыб изаһат верирәм. «Таларын сәдриндә», «Фәррашбашы», «Пишәзхидмәт», «Гаимдир», «Наиб», «Дијәсини», «Чәнк вә чәдәл», «Пәрпуч», «Мүһлик», «Истисга», «Мәрәз», «Вәзарәт», «Һазиг», «Дәстдиразлыг», «Хилаф», «Бивәһм», «Тәрәһһүм», «Хүләфаји-раишдин», «Чүрм», «Мүрури-дүһур», «Әрвәһ», «Һәркиз», «Тәнаб» вә с. сөзләрин изаһыны верирәм.

Тәчрүбә көстәрир ки, бу сөзләрин дүзкүн изаһы образларын характерләрини ачмагда шакирд үчүн чох фајдалыдыр. Шакирдләр мәтни охудугдан сонра вә чәтин сөзләрин изаһыны мәнимсәдикдән сонра мүсаһибә васитәси илә охуја јекун вуруб мәзмунунун нечә мәнимсәнилдијини јохлајырам. Јалныз бундан сонра шакирдләрин мәтн үзрә мүстәгил ишләрини планлашдырыб лазыми чалышмалар васитәси илә онлары истигамәтләндирирәм. Бунун үчүн евә ашағыдакы мәзмунда тапшырыг верирәм.

1. Образларын репликасыны (сөзләрини) ифадәли охумаг.
2. Әсәрин мәзмунуну нағыл етмәји өјрәнмәк.

Бу пјесин тәдрисиндә ишин ағырлығы III вә IV дәрсләрдә олур. Доғрудур, һәмин дәрсләрә кими шакирдләр әсәрин мәзмуну илә таныш олур, мәтни роллар үзрә охујур, чәтин сөзләри өјрәнмиш олурлар. Лакин әсәрин идејасыны ајдынлашдырмаг, образлары тәһлил етмәјә һазырлыг көрмәк үчүн мәзмуну һәртәрәфли вә мөһкәм билмәк әсас шәртдир. Бу мәгсәдлә дә мән үчүнчү дәрсә өзүм чидди һазырлыг көрүрәм. Әсәрин идеја мәзмуну үзәриндә апарылачаг ишләри планлашдырырам. Бунун үчүн әсәрин тәдриси заманы икинчи дәрсдә евә верилмиш чалышма вә тапшырыглары јохлајырам. Әсәрин мәзмунуну шакирдләрә нағыл етдирирәм. Сонра әввәлчәдән һазырладығым планы јазы тахтасында јазырам:

1. Әсәрдә һадисәләрин баш вердији дөвр.
2. Әризәчиләрин шикајәтләри.
3. Ханын «әдаләт диваны».
4. Тејмур ағанын башына кәлән һадисәләр.
5. Тејмур ағанын гәләбәси.

Сонра шакирдләрдән тәләб едирәм ки, бу план үзрә әсәрин мәзмунуну нағыл етсинләр. Шакирдләр мәзмуну нағыл едир, мән исә онларын фикрини тамамлајыр вә дәгигләшдирирәм.

Әсәрин мәзмуну һаггында мүсаһибә апардыгдан сонра дәрси јекунлашдырырам. Дәрсин ахырында ашағыдакы мүсаһибәни дә апарырам.

Суал—Сиз Тејмур ағаны нә үчүн севирсиниз?

Чаваб—Тејмур аға дүзлүјүн, һаггын вә әдаләтин тәрәфдары иди. О, нәчиб, хејирхаһ, мәрд бир кәнч олмушдур. Тејмур аға һагг вә әдаләт үчүн өз доғма әмисинә белә дүшмәндир.

Суал—Вәзир Мирзә Һәбибин Тејмур аға һаггында хана шикајәтини нечә гијмәтләндирмәк олар?

Чаваб—Вәзир алчаг шәхсијјәтли бир адамдыр. О, өз вәзифәсини вә шөһрәтини артырмаг үчүн Тејмур ағаны һөрмәтдән салмаг истәјир. Одур ки, онун Тејмур аға һаггындакы чыхышы әдаләтли чыхыш дејилдир.

Мән ушагларын фикрини тәсдиг едир вә көстәрирәм ки, әлбәттә, Тејмур аға кими халгы севән, мәзлумлара әл тутан саф гәлбли адамлары севмәк лазымдыр. Чүнки о, күтбаш, чаһил вә халгын һагг ишини мүдафиә етмәји бачармајан, залым хана вә горхаг, ријакар, һәр чүр алчаглыға әл атан вәзирләрә гаршы чыхырды, онларла мүбаризә едирди.

Бундан сонра охунмуш парчада адлары чәкилән, лакин өзләри иштирак етмәјән гадын образлары һаггында шакирдләрә үмуми мә'лумат верирәм. Зибa ханым, Шө'лә ханым вә Ниса ханым һаггында шакирдләрин анлајачағы бир тәрздә, онларын јаш вә билик сәвијјәсинә мүвафиг данышырам. Чалышырам ки, бу гадынларын зирәклији, азад севки һиссләри васитәси илә шакирдләр ахмаг вә әхлагсыз вәзирләрә вә онларын мүһитинә нифрәт етмәји бачарсынлар. Хүсуси илә, Ниса ханымын ағыллы вә сәдагәтли бир гыз олмасы, Тејмур ағаја вердији мәсләһәтләр, ону доғру јола чағырмасы үзәриндә ајрыча дајаныб әхлаги нәтичәләр чыхардырам. Беләликлә, шакирдләр һәм мәзмуну мәнимсәјир, һәм дә әсәрин идејасыны даһа мүкәммәл мәнимсәмәјә һазыр олурлар.

Әсәрин тәһлилини сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн ашағыдакы тапшырығы верирәм ки, әсәри бир даһа диггәтлә охујун, ханын, вәзирин вә Тејмур ағанын нечә адам олдугларыны билдирән характерик чүмлә вә ифадәләри сечиб мүәјјәнләшдирин.

IV саатда (дәрсдә) верилмиш тапшырыг үзрә көрүлән ишләрин ичрасыны јохлајырам. Шакирдләрин билијини һесаба алыб, гијмәтләндирирәм. Сонра әсәрин тәһлилинә башлајырам.

Тәһлил заманы шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәләрини нәзәрә алараг ашағыдакы ики чәһәти әсас көтүрүрәм:

1. Әсәрдә иштирак едән образлар кимләрдир вә онларын һансы хасијјәтләри вардыр?

2. Охунан парчанын әсас идејасы нәдән ибарәтдир?

«Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндән верилмиш парчанын тәһлили илә әлагәдар олараг шакирдләрә бир мәсәләни дә изаһ едирәм ки, образ вә ја гәһрәманын башына кәлән әһвалатла, онун хасијјәтини (характерини) вә тәблиғ етдији фикри гарышдырмамаг лазымдыр. Образын характери һаггында мә'лумат верәркән шакирдләрин әсәрин мәзмунуна аид алдыглары билик вә бачарыгдан да истифадә едирәм. Чалышырам ки, кәтирилән нүмунәләр образын характери һаггында шакирдләрә там тәсәввүр версин.

Шакирдләрә «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндә иштирак едән образларын адларыны сөјләдирәм. Әсәрдәки образлары: Тејмур аға вә эризәчиләр, гадын сурәтләри, хан вә вәзир кими група бөлүрәм.

Бу парчанын тәһлилиндә ән чох хан вә вәзир (Мирзә Һәбиб) образларынын үзәриндә дајанырам. Хан вә вәзирин характеристикасы даһа чанлы вә мараглы олмаг үчүн белә бир мүсаһибә апарырам:

Суал—Һаггында данышдығымыз вәзир һансы ханлығын вәзири олмушду?

Чаваб—Һаггында данышдығымыз вәзир Ләнкәран ханлығынын вәзири иди.

Суал—О, нечә адамды?

Чаваб—Вәзир Мирзә Һәбиб күтбаш, чаһил, горхаг, ријакар бир адамдыр.

Башга бир шакирд: — О, вәзифәси әлиндән чыхмасын, —дејә һәр чүр алчаглыға әл атмаға чалышан адамдыр.

Суал—Ләнкәран ханынын һансы хасијјәтләри вардыр?

Чаваб—О да күтбаш, чаһил вә дөвләти идарә едә билмәјән залым бир адам иди.

Суал—Мирзә Һәбиб вәзирлији әлиндән чыхмамаг үчүн һансы васитәләрдән истифадә етмәјә чалышырды?

Чаваб:—Вәзир, икинчи арвады Шө'лә ханымын бачысы Нисә ханымы хана әрә вермәклә өз мөвгејини даһа да мөһкәмләтмәк истәјирди.

Башга шакирд—Һәтта, хана јалтагланыр. Тејмур аға һаггында хана јалан мә'лумат верир, шејтанлыг едир. Онун өлүмү үчүн дә хана көмәк едир.

Суал—Тејмур ағаја гаршы хан вә вәзир тәрәфиндән гурулмуш һијләнин сону нә илә нәтичәләнди?

Чаваб: — Дәниздә гајыгла кәзмәјә чыхмыш хан бирдән-бирә гопан фыртына нәтичәсиндә батыр, ханлыг Тејмур аганын әлинә кечир. Мирзә Һибиб вәзирликдән чыхарылыр.

Суал: — Тејмур ага кимдир?

Чаваб — Тејмур ага Ләнкәран ханынын гардашы оглудур.

Суал — Бәс Тејмур аганын һансы хүсусијјәтләрини танырсыныз?

Чаваб: — Тејмур ага өз күчүнә инанан, саф гәлбли бир кәнчдир. О, халг тәрәфдарыдыр.

Суаллара чаваб алдыгдан сонра мусаһибәни белә јекунлашдырырам:

— Ушаглар, көрүндүјү кими, «Сәркүзәшти-вәзири-хани-Ләнкәран» әсәриндә хан вә вәзир образлары даһа габарыг верилир. Бунлар ичтимаи вәзијјәтләри вә хасијјәтләри е'тибары илә бир-биринә чох јахындырлар, зәһмәт адамларына јад вә дүшмән олан адамлардыр.

Биз вәзирә она көрә нифрәт едирик ки, о, өз хејринә вә шөһрәти үчүн һәр чүр алчаг һәрәкәтләрә әл атыр. Арвадлары тәрәфиндән һәр дәгигә алдадылан бу күтбаш адам јохсуллар үзәриндә өз зүлм гамчысыны ојнадыр, мин чүр фырылдагдан истифадә едир. О, өз мөвгејини даһа да мөһкәмләтмәк мәгсәди илә хана јалтагланыр, Тејмур аганын өлдүрүлмәсиндә бәһанәләр ахтармагда хана көмәк едир. Һәтта икинчи арвады олан Шө'лә ханымын бачысы Нисә ханымы хана әрә вермәјә чалышыр.

Вәзир ејни заманда јаланчыдыр. Мәсәлән, Тејмур ага Нисә ханымла көрүшмәк вә Шө'лә ханымла мәсләһәтләшмәк үчүн вәзирин евинә кәлиб-кедир. Бундан шүбһәјә дүшән вәзир хана хәбәр верир ки, сәнин гардашын оглу Тејмур ага мәнә хәјанәт едир.

Биз хана да нифрәт едирик. Она көрә ки, о, һәр чүр әдаләти тапдајыр, јохсула әл тутмур. Хан һәм дә дөвләт ишиндә бачарыгсыз бир адамдыр. О, залымдыр. О, гардашы өлдүкдән сонра ханлыгы әлинә алыр вә гардашы оглу Тејмур аганы өлдүрмәјә чалышыр. О, өлкәни идарә етмәји бачармыр. Мәһз буна көрә дә онун чыхардыгы һөкмләр әдаләтсиз вә күлүнч вәзијјәтдә олур. Мәсәлән, бир нәфәр атынын көзү башгасы тәрәфиндән дашла вурулуб чыхарылмасына көрә ханын јанына шикајәтә кәлир. Хан һәр шикајәтчини данышдырыр, сонра белә һөкм верир:

«Сән дә кет, вур онун атынын көзүнү чыхарт! Диз әвәзинә диз, көз әвәзинә көз чыхарыб гисас алынмалыдыр».

Бу гајда илә башга шикајәтчиләрә верилән һөкмүн күлүнч олмасыны да изаһ едирәм.

Сонра Тејмур ага образы үзәриндә дајаныр, онун нәчиб сифәтләрини көстәрмәклә әсәрдә хана вә вәзирә гаршы гојулмуш бир кәнч кими гијмәтләндирирәм. Беләликлә, әсәри һәм идеја, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтдән тәһлил едиб лазыми нәтичәјә кәлирәм. Бу әсәрин М. Ф. Ахундов драматуркијасындакы јерини, онун тәрбијәви әһәмијјәтини, бу күн белә өз дәјәрини итирмәдијини көстәририрәм.

Мән әсәрин тәһлилини анчаг образларын характеристикасыны вермәклә мәһдудлашдырырам. Комедијанын тәһлили илә әлагәдар олараг һадисәләрин бир-бири илә әлагәси, драм әсәрләринин нөвләри, хүсусијјәтләри һаггында да гыса нәзәри мә'лумат верирәм.

Дәрси јекунлашдырдыгдан сонра, «Ханын диваны» мөвзусунда сәрбәст јазы јазмагы шакирдләрә тапшырырам.

ИФАДӘ ЈАЗЫ МӘТНЛӘРИ

Мир Аббас Асланову V—VII синифләр үчүн тәртиб етдији «Ифадә мәтнләри» китабы 1956-чы илдә нәшр олунмушдур. Мүәллиф инди ибтидаи мәктәб үчүн «Ифадә мәтнләри» китабыны һазырламышдыр.

Бундан бир һиссәсини мәчмуәмиздә дәрч едирик. Редаксија, мәтнләрин мәгсәдәујғунлуғу, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә мүнасиб олуб-олмамасы һаггында өз мүлаһизәләрини билдирмәји мүәллимләримиздән хаһиш едир.

II СИНИФ

ДРУЖИНАНЫН ЧЕМПИОНУ

Мән јајда пионер дүшәркәсиндә динчәлирдим. Дүшәркәмиздә дама јарышы кечирилди. Мараглы ојунлар олду.

Ариф јарышларда биринчи јери газанды. О, дружинанын чемпиону адыны алды.

Сөзләр: **дружина, чемпион, дүшәркә.**

Тапшырыг: Динчәлдијиниз дүшәркәнин һәјатындан бир мараглы һадисә данышын.

ПИОНЕР БОСТАНЫ

Мәктәбимизин һәјәти чох көзәлдир. Һүндүр јашыл ағачлар, чичәклик һәјәтә јарашыг верир.

Мәктәбимизин һәјәтиндә бостан да вардыр. Ону биз өзүмүз салмышыг. Бостанда соған, памидор, хијар, гарпыз, говун јетишдирмишик. Пионерләр бостана һәмишә гуллуг едирләр.

Сөзләр: **чичәклик, памидор, јетишдирмишик.**

Тапшырыг: Мәктәбјаны саһәдә көрдүјүнүз ишләри нағыл един.

ГУРБАҒА ВӘ СИЧАН

Бир дәфә гурбаға илә сичан далашдылар. Онлар бир ачыглығa чыхыб, вурушмаға башладылар. Бу вахт гырғы көрдү ки, ону јаддан чыхарыблар. Тез ашағы шығыды, икисини дә чалыб көтүрдү.

Сөзләр: **гурбаға, далашдылар, гырғы, шығыды.**

Ифадәнин планы: 1) Гурбаға илә сичан нә едирди? 2) Бу вахт онлары нә көрдү? 3) Гырғы нә етди?

БАЛАЧА САҒЫЧЫ

Чәмилә күнорта мәктәбдән гајытды. О, бу күн дә фермаја кетди. Чәмиләни фермада анасы Һүрү гаршылады. Һүрү хала колхозун тәчрүбәли сағычысыдыр. О, Чәмиләјә деди:

— Гызым, бу күн «Нәггаш» инәји сән сағачагсан.

Чәмилә ишә башлады. О чохлу сүд сағды. Анасы она афәрин деди.

Сөзләр: **сағычы, ферма, «Нәггаш».**

Ифадәнин планы: 1) Чәмилә мәктәбдән кәләндән сонра һараја кетди? 2) Анасы она нә деди? 3) Чәмилә нә етди?

ДИЛИНИ ЧЫХАР

Хумар хәстәләнмишди. Һәким онларын евинә кәлди. О, Хумарын үрәјини, чијәрләрини диггәтлә динләди. Истилијини өлчдү. Гыздырма гызы лап әлдән салырды. Һәким Хумара деди:

— Гызым, дилини чыхар, бахым!

Хумар башыны булады. Һәким нә гәдәр чалышды, Хумар дилини чыхармады. О деди:

— Анам дејиб ки, дил чыхармаг әдәбсизликдир.

Сөзләр: **чијәрләрини, истилијини, әдәбсизликдир.**

Ифадәнин планы: 1) Хумара нә олмушду? 2) Онлара ким кәлди? 3) Һәким нә етди? 4) Хумар нә үчүн дилини чыхармады?

КҮЗКҮ

Нәркиз сәһәр јухудан ојанды. Кејинди, анчаг јујунмады. Күзкүјә бахды. Күзкү бу сабаһ онун үзүнә күлмәди. Нәркиз чох фикирләшди, бунун сәбәбини тапа билмәди. Бирдән күзкү елә бил адам кими данышмаға башлады. Деди:

— Нәркиз, һеч тәәччүб еләмә. Үзүн тәмиз олса иди, тәмиз көрүнәрди. Ким чиркин олса, күзкүдә елә дә көрүнәчәкдир.

Сөзләр: **күзкү, сәбәб, тәәччүб, көрүнәчәкдир.**

Ифадәнин планы: 1) Нәркиз сәһәр нә етди? 2) О, күзкүнү нечә көрдү? 3) Бунун сәбәби нә иди?

ГАРЫШГА ВӘ КӨЈӘРЧИН

Бир дәфә гарышга булаға ениб, су ичмәк истәди. Бу заман ону ләпә вурду. Аз галды ки, гарышга боғулсун. Көјәрчин димдијиндә будаг апарырды. Көрдү ки, гарышга батыр, тез будағы она атды. Гарышга будаға галхыб, хилас олду. Сонра овчу тор гуруб, көјәрчини тутмаг истәди. Гарышга сүрүнә-сүрүнә овчуја јахынлашды вә онун ајағындан дишләди. Овчу уфулдајыб, тору әлиндән салды. Көјәрчин учуб кетди.

Сөзләр: **булаға, көјәрчин, уфулдајыб.**

Ифадәнин планы: 1) Гарышгаја нә олмушду? 2) Көјәрчин ону нечә хилас етди? 3) Овчу нә етмәк истәјирди? 4) Гарышга көјәрчини нечә хилас етди?

ВӘФАЛЫ ИТ

Горхмазкилин ити хәстә иди. Горхмаз онун алтына тәмиз от дөшәди. Она сүд верди. Ит сағалды. Горхмаз бир јерә кетдикдә, ит дә она гошулурду.

Бир күн Горхмаз балыг тутмаға кетди. Чајын гырағында ајағы сүрүшдү, суја дүшдү. Горхмаз боғулурду. Ит өзүнү суја атды. Горхмазы саһилә чыхартды.

Сөзләр: **вәфалы, гошулурду, сүрүшдү, боғулурду, саһил.**

Ифадәнин планы: 1) Горхмаз хәстә итә нечә гуллуг етди? 2) Ит нә үчүн Горхмаза өјрәнмишди? 3) Чајда нә олду? 4) Горхмаз нечә хилас олду?

ХОРУЗ ВӘ МИРВАРИ

Бир хоруз һәјәтдә ешәләнир вә дән ахтарырды. О, зибилләрин арасында бир мирвари дәнәси көрдү.

Хоруз елә билди ки, арпадыр. Диггәтлә бахды, көрдү ки, мирвари дәнәсидир. Хоруз кәдәрләниб деди:

— Мирвари гијмәтли олса да, мәним үчүн бир арпа гәдәр дәјәри јохдур.

Сөзләр: **хоруз, мирвари, дәнә, гијмәтли, дәјәри.**

Ифадәнин планы: 1. Хоруз нә едирди? 2. О, нә тапды? 3. Хоруз нә деди?

КӘНЧ ОВЧУ ВӘ ОНУН ДОСТУ

Күнләрин бир күнүндә кәнч овчу өз досту илә ова чыхмышды. Кәнч овчу учан гуша бир күллә атды. Күллә гуша дәјмәди. Досту деди:

— Афәрин!

Кәнч овчунун бундан ачығы тутду. О деди:

— Мәнә күлүрсән?

Досту деди:

— Јох, мән гуша афәрин дејирәм ки, учуб кетди.

Сөзләр: **овчу, күллә, афәрин.**

Ифадәнин планы: 1) Достлар һараја кетмишдиләр? 2) Кәнч овчу нә етди? 3) Досту она нә деди? 4) Овчунун нә үчүн ачығы тутду? 5) Досту она нә чаваб верди?

«ЧҮЧӘЛӘРИМ»

Јолка әтрафында шәнлик вар иди. Октјабрјатларын хор дәстәси «Чүчәләрим» маһнысыны рус дилиндә охумаға башлады. Ушаглар елә көзәл охудулар ки, һамы онлары тә'рифләди. Маһныны онлара рус дили мүәллими өјрәтмишди.

Октјабрјатлар инди рус дилиндә јени маһны өјрәнирләр.

Сөзләр: **шәнлик, октјабрјатлар, мүәллим, тә'рифләди.**

Ифадәнин планы: 1) Јолка әтрафында нә вар иди? 2) Ушаглар һансы маһныны охудулар? 3) Рус дилиндә охумағы онлара ким өјрәтмишди? 4) Октјабрјатлар инди нә едирләр?

ЧАНАВАР ОНУ ЈЕЈӘР, ҺА!

Анасы Ирадә үчүн евдә јолка ағачы гурмушду. Нәнәси јолканы бәзәјирди. Чөлдә нарын-нарын гар јағырды. Ирадә исә исти отагда ојнајыр, шәнлик едирди. О, нәнәсиндән сорушду:

— Шахта баба бизә нә вахт кәләчәк?

— Сабаһ јох, о бири күн, гызым.

— Бәс, инди о һарададыр?

— Мешәдә.

Ирадә нәнәсинин әтәјиндән тутду. Додагларыны бүзәбүзә деди:

— Нәнә, ај нәнә, мешә инди сојугдур. Бирдән чанавар Шахта бабаны јејәр, һа! Чағыраг, бизә гонаг кәлсин.

Сөзләр: **бәзәјирди, нарын-нарын, чанавар.**

Ифадәнин планы: 1) Нәнә нә едирди? 2) Ирадә ондан нә сорушду? 3) Нәнә нечә чаваб верди? 4) Ирадә нә арзулады?

ҺӘДИЈЈӘ

Ушаг атасыны гучаглајыб деди:

— Атачан, билирсән, бајрамда сәнә нә һәдијјә алачағам?

Атасы сорушду:

— Нә алачагсан, оғлум?

— Бир дәнә көзәл гәлјан.

— Мәним гәлјаным вар ки, оғлум.

— Хејир, јохдур. Бир аз бундан әввәл әлимдән дүшдү, сынды.

Сөзләр: **һәдијјә, гәлјан.**

Ифадәнин планы: 1) Ушаг атасына нә деди? 2) Атасы она нә чаваб верди? 3) Гәлјаны ким сындырмышды?

ХОРУЗ ЈУМУРТАСЫ

Сабиркилин һәјәтиндә чохлу тојуг вар иди. Хоруз исә бир дәнә иди. Хорузун рәнкли ләләји, гырмызы пипији Сабирә хош кәлирди. Хоруз һәр сәһәр банлајыб, Сабири јухудан ојадырды.

Бир күн тојуглардан бири күрт дүшдү. Сабирин нәнәси Дәстәкүл гары тојуғун алтына јумурта дүздү ки, чүчә чыхсын. Бу вахт Сабир нәнәсинә јанашыб деди:

— Нәнә, мән хорузу чох истәјирәм. Тојуғун алтына хоруз јумуртасы да гој ки, баласы хоруз олсун.

Сөзләр: **тојуг, ләләји, пипији, Дәстәкүл, күрт чүчә.**

Ифадәнин планы: 1) Сабиркилин һәјәтиндә нә варды? 2) Сабир хорузу нә үчүн чох хошлајырды? 3) Дәстәкүл гары тојуғун алтына нә гојду? 4) Сабир нәнәсинә нә деди? 5) Хорузун да јумуртасы олармы?

АНАМЫ ЧОХ ИСТӘЈИРӘМ

Илгарын беш јашы вар. Онун ширин-ширин данышмағы, күлмәји һамынын хошуна кәлир. Евдә, ушаг бағчасында ону чох истәјирләр. Илгар меһрибан ушагдыр. О да һамыны истәјир: ата-анасыны, бачысыны, бағча мүәллимини, балача јолдашларыны, «Јумаг» адлы гәшәнк пишијини...

Илгардан сорушанда ки, «һамыдан чох кими истәјирсән?» О, һәмишә беләә чаваб верир: «Мән анамы чох истәјирәм».

Сөзләр: **Илгар, мүәллим, меһрибан, гәшәнк.**

Ифадәнин планы: 1) Илгарын нечә јашы вар? 2) Илгар нечә ушагдыр? 3) Ону нә үчүн чох севирләр? 4) Илгар һамыдан чох кими истәјир?

III СИНИФ

МӘНИМ ҺӘДИЈЈӘМ

Мән јај тә'тилинин сон күнләрини Һачыкәнддә дүшәркәдә кечирдим. Биз тез-тез екскурсијаја кедир, марағлы јүрүшләрә чыхырдыг.

Екскурсијалар заманы чохлу битки вә чичәк нөвләри, мүхтәлиф бөчәкләр топламышам. Онлардан һербари вә коллексијалар дүзәлтмишәм. Бунлары доғма мәктәбимизә һәдијјә кәтирмишәм.

Сөзләр: **тә'тил, екскурсија, һербари, коллексија.**

Тапшырыг: Јај тә'тилини һарада вә нечә кечирдијинизи данышын.

Доғма мәктәбә нә һәдијјә кәтирмисиниз?

100 МЕТР РЕЛС

Јығышдыг, сөз вердик ки, ики тон метал гырынтысы јығаг. Ертәси күн пионер отағына топлашдыг. Дәстәләрә ајрылыб ишә башладыг. Ахшама јахын ики тон метал јығыб тәһвил вердик. Дәстә рәһбәримиз деди ки, бизим јығдығымыз металдан 100 метр релс, нечә-нечә машын һиссәләри вә башга аләтләр гајырмаг олар. Бу, бизи чох севиндирди.

Сөзләр: **гырынты, релс, севиндирди.**

Тапшырыг: Сиз дә метал гырынтысы јығдығыныздан данышын.

ПИОНЕР ХИЈАБАНЫ

Мәктәбимизә кедән јол кенишдир. Јолун һәр ики тәрәфиндә учалан чинар ағачлары кәндимизә хүсуси көзәллик верир. Бу ағачлары мәктәбимизин пионерләри әкмишләр. Буна көрә дә јола «Пионер хијабаны» ады вермишик. Күнәшли күнләрдә ағачларын көлкәлијиндә динчәлмәк вә дәрс һазырламаг үчүн скамјалар да дүзәлтмишик.

Јолун сағ тәрәфиндәки ағачлара бизим синиф гуллуг едир, солдакы чинарлара исә дөрдүнчүләр бахырлар.

Биз јашыллыг достујуг.

Сөзләр: **хијабан, скамја.**

Тапшырыг: Јашыллыгларын горунмасында нечә иштирак етдијинииздән данышын.

«БЕШИК ДАҒЫ»

Гарабағда «Шаһ булағыны» танызырсыз? Булағын үстүндә бир дағ јүксәлир. Онун зирвәсиндә гала вардыр. Гала «Бешик галасы», дағ исә «Бешик дағы» адланыр. Белә дејирләр ки, халг гәһрәманы Короғлу һәмин дағы өзүнә мәскән етмишдир. Бундан сонра халг о дағa «Бешик дағы» ады вермишдир.

Сөзләр: **бешик, зирвәсиндә, гәһрәман, Короғлу.**

Тапшырыг: Ифадә јазын.

БУЛУДЛАР ЈЕРӘ ЕНМИШДИР

Мән верталјот сүрәнәм. Бу јахынларда Ағсу рајонунун үстүндән учурдум. Бир дә көрдүм ки.... Нә көрсәм јахшыдыр? Көрдүм ки, бөјүк бир булуд топасы јерин үзәринә енмишдир. Диггәтлә бахдым. Көрдүм ағаран булуд дејил, чох бөјүк памбыг тәпәсидир. Бир аз да ашағы ендим. Тәпәнин зирвәсиндә «300 тон» сөзләри, бир дә «Ағсулу ушагларын Вәтәнә һәдијјәси» јазылмышды.

Көрүн, ағсулу ушаглар нә гәдәр памбыг топламышлар! «Ағ булуд топалары» илә пионер әмәјинин шөһрәтини көјә галдыран пионерләр сағ олсунлар!

Сөзләр: **верталјот, зирвә.**

Тапшырыг: Верталјотсүрәнә ад верин, үчүнчү шәхсин дилиндән ифадә јазын.

БАЛАЧА ГЫЗ ХИЛАС ЕДИЛДИ

Фамил евләринә кедирди. О, мәктәбдән бир аз араланмышды ки, Бәбир кишинин евиндә јанғын баш вердијини көрдү. Алов еви бүрүмүшдү. Күләк әсдикчә, алов даһа да шиддәтләнирди.

Фамил өзүнү итирмәди. О, кучәјә бахан пәнҹәрәнин шүшәсини сындырды, өзүнү чәлд ичәри атды.

Евдән балача бир гызын чығыртысы ешидилирди. Түстү вә аловдан ушағы көрмәк олмурду.

Пионер Фамил өзүнү одун ичинә вурду. Чох чәкмәди о, гызы чөлә чыхартды.

Сөзләр: **шиддәтләнирди, алов.**

Ифадәнин планы: 1) Фамил евә кедәндә нә көрдү? 2) О, нә етди? 3) Фамилин бу һәрәкәтини неҹә гијмәтләндирмәк олар?

КОЛ ВӘ ГОВАГ

Дағын башында бир кол битмишди. Бир күн кол ашағы бахыб, мешәдәки ковағы учадан сәсләди:

— Неҹә илдир сәни танызырам, һеч бој атмырсан?! Говаг, көзүмә чох балача көрүнүрсән.

Лалә бу сөзләри ешитди. О, гоншулуғунда битән колун јеринә гызарды. Кола үз тутуб деди:

— Өзүнү наһаг тә'рифләјирсән. Сәнин әвәзиндә хәҹаләт чәкдим. Сән ковағын бир көрпә будағы да ола билмәзсән.

Сөзләр: **говаг, лалә, тә'рифләјирсән.**

Тапшырыг: План тәртиб един вә ифадә јазын.

ТӘЗӘ ПАЛТАР

Базар күнү иди. Гызымын рәфигәси Ајбәниз бизә кәлди. Ајбәниз гапынын ағзында дајаныб дурду. Гыза јер көстәрдим:

— Отур гызым. Кәмалә индичә мәктәбдән кәләр,—дедим.

Ајбәниз динмәди. Елә бајагкы јериндә дајанды. Ондан сорушдум:

— Гызым, бәлкә, анан сәни бир шеј үчүн көндәриб?

О, башыны булады. Башым ишә гарышды. Гыз јадымдан чыхды. Хејли кечәндән сонра бахыб көрдүм ки, Ајбәниз елә һәмин јериндә дајанмышдыр. Диггәтлә бахдым. Гызын көзләри јашармышды. Әјниндә исә тәп-тәзә палтар вар иди. Мән онун палтарыны тә'рифләмәјә башладым:

— Һә, нә көзәл палтарын вар, гызым—дедим.

О күлдү, севинә-севинә гачыб кетди.

Сөзләр: **рәфигә, Ајбәниз, тәп-тәзә.**

Ифадәнин планы: 1) Ајбәниз һараја кәлмишди? 2) О, нә үчүн кәлмишди?

ДӘВӘ ВӘ ТИКАН КОЛУ

Дәвә чөлдә отлајырды. О, ири бир тикан колуна јахынлашыб, јарпагларыны јемәк истәди. Колун дибиндә бир күрзә илан гыврылыб јатмышды. Дәвә ону көрүб, тез кери чәкилди. Кол күлдү вә дәвәјә деди:

— Билирәм тикан јејәнсән, анчаг мән сәнин үчүн о тиканлардан дејиләм.

Дәвә гәзәбләнди вә чаваб верди:

— Сәнин тиканларын мәни горхутмур. Көлкәндә јер вердијин ҝонағы нараһат етмәк истәмәдим.

Сөзләр: **тикан, күрзә, нараһат.**

Ифадәнин планы: 1) Дәвә нә едирди? 2) Колун дибиндә нә варды? 3) Тикан колу дәвәјә нә деди? 4) Дәвә она нә чаваб верди?

КИЧИТКАН

Көрпә гузу чәмәндә отлајырды. О, мәләјә-мәләјә ҝәзир, јем ахтарырды. Кичиткан гузунун сәсини ешитди. Ити тиканларыны габардыб дајанды. Јазыг гузу ағзыны кичиткана узатды, дили-додағы алышыб јанды. Кичиткан гузуја ҝүлдү.

Кичиткан һеч кәси јахын бурахмазды. Дили-ағзы јананлара ҝүләрди...

Ҝүнләрин бир ҝүнүндә ҝүнәш бојланды. Исти шиддәтләнди. Кичиткан истидән јаман пис ҝүнә дүшдү. Јарпаглары бүрүшдү.

Кичиткан һарај салды, чәмәндәкиләри көмәјә чағырды:

— Гојмајын, өлүрәм, тәләф олурам!

Һеч кәс кичиткана јахын дурмады.

Сөзләр: **кичиткан, чәлд, шиддәтләнди, бүрүшдү.**

Ифадәнин планы: 1) Гузу чәмәнликдә нә едирди? 2) Кичиткан онун сәсини ешидиб нә етди? 3) Кичиткан нә үчүн солду? 4) Она көмәк едән олдуму?

ИТ ВӘ МАРАЛ

Овчу мешәдә ҝәзирди. О, бир маралын гачдығыны ҝөрдү. Марал чох узаглашды. Ҝүллә она чатмазды. Киши ити овун далынча һајлады.

Марал гачды, ит говду. Ит марала чата билмирди. Бир хејли гачандан сонра марал итә деди:

— Наһаг јерә өзүнү јорурсан, онсуз да мәнә чата билмәзсән. Мән овчунун ҝүлләсиндән узаглашырам, сән исә өз саһибинин әмри илә гачырсан.

Сөзләр: **овчу, һајлады, ҝүллә.**

Ифадәнин планы: 1) Овчу нә ҝөрдү? 2) Нә үчүн о ҝүллә атмады? 3) Ит нә етди? 4) Марал итә нә деди?

ҺИНДТОЈУҒУ

Һиндтојуғу һәјәтдә дәнләнирди. Чил чүчә дә онун јанына дән ахтармаға ҝәлди. Һиндтојуғу бундан хошланмады. О, үфүрүлмүш говуг кими шишди. Балача чүчәјә ачығланды:

— Еј, балача чүчә, бурадан тез узаглаш. Јохса, сәни дөјәрәм.

Аз кечди, бураја бир газ ҝәлди. О, јанларыны чәкә-чәкә һиндтојуғуна јахынлашды. Һиндтојуғу газы ҝөрән кими, бүрүшдү, кичилди вә јумаға дөндү.

Ҝүндә нечә һала дүшән һиндтојуғу јијәсинин хошуна ҝәлмәди. О, һиндтојуғуну гапысындан говду.

Сөзләр: **һиндтојуғу, үфүрүлмүш, бүрүшдү, јумаг, јијәси.**

Ифадәнин планы: 1) Һиндтојуғу нә едирди? 2) О, чүчә илә нечә рәфтар етди? 3) Һиндтојуғу газы ҝөрәндә нә етди? 4) О, нә үчүн говулду?

ИКИДЛИК

Бир дәфә һөкмдар ағыллы гочадан сорушду:

— Дөјүшдә һәр шејдән чох нә лазымдыр?

Гоча чаваб верди:

— Бөјүк һөкмдар, һәр шејдән чох икидлик лазымдыр.

— Бәс гүввә, бәс силаһ? Јохса, сән бунлары унудурсан?

Ағыллы гоча һөкмдары баша салды.

— Әкәр дөјүшчүнүн үрәјиндә икидлик јохдурса, она нә силаһ, нә дә гүввә көмәк еләмәз—деди.

Сөзләр: **икидлик, гүввә, дөјүшчү.**

Ифадәнин планы: 1) Һөкмдар гочадан нә сорушду? 2) Ағыллы гоча нә чаваб верди?

ҮЗҮРЛҮ СӘБӘБ

Дәрс башланмышды. Адил вә Севил синфин гапысыны горха-горха ачыб ичәри ҝирдиләр. Һәр икиси јағышдан исланмышды. Палтарларындан су ахырды. Синиф јолдашлары онлары бу һалда ҝөрәндә тәәччүб етдиләр. Мүәллим сорушду:

— Нә үчүн ҝечикмишсиниз?

Севил палтарынын сују сүзүлә-сүзүлә деди:

— Мүәллим, јағыш бир гоча арвадын аз гала нәфәсини кәсмишди. Арвад чох гарыхмышды, ҝүчлә аддымлајырды. Адил деди ки, она көмәк едәк. Һәрәмиз бир голундан тутдуг. Ону евинә кими өтүрдүк... Бағышлајын, мүәллим, даһа...

Мүәллим онлары данламады, әксинә тә'рифләди:

— Сиз әсил пионер кими етмисиниз,—деди.

Сөзләр: **исланмышды, тәәччүб, тә'рифләди.**

Ифадәнин планы: 1) Адил вә Севил дәрсә нә заман кәлдиләр? 2) Онлар дәрсә нә үчүн кечикмишдиләр? 3) Мүәллим нә деди?

ГЫШДА ЧИЈӘЛӘК ОЛМАЗ

Сојуг гыш кәлмишди. Дәрәләр, дүзләр гарла өртүлмүшдү. Дағлар, тәпәләр гардан башына ағ папаг гојмушду.

Исти евдә нәнәси Илһама нағыл данышырды. Илһам бирдән нәнәсинә деди:

— Нәнә, ај нәнә, јадындадыр: биз чәмәнә кетмишдик, һа! Сән нанә дәрдин, мән дә гырмызы чијәләк јығдым.

— Һә, јадымдадыр, гузум.

— Нәнә, о јерә јенә кедәк. Сән ағачын дибиндә отуруб динчәләрсән, мән дә чијәләк топларам.

Нәнә дәрин фикрә кетди. О, нәвәсини пәнчәрәјә јахынлашдырды:

— Бала, ешијә бир бах: көр нечә гар јағыр?

Илһам бир нәнәсинә бахды, бир дә нарын-нарын јаған гара. Һара бахды, гарла өртүлү көрдү. Нәнә деди:

— Көрпә гузум, инди гышдыр. Гышда чијәләк олмаз. Јаз кәләр, ағачлар чичәк ачар, онда о јерә бир дә кедәрик.

Сөзләр: **чијәләк, чәмән, нанә.**

Ифадәнин планы: 1) Илин һансы фәсли иди? 2) Илһамла нәнәси арасында нә сөһбәт олду? 3) Нәнә нә үчүн фикрә кетмишди? 4) Гышда чијәләк олармы?

ТАП КӨРҮМ

Кәмалә чохлу тапмача билирди. Рәфигәси Күлјанаг ондан соруşду:

— Тапмача десәм, тапа биләрсәнми?

Кәмалә деди:

— Тапарам.

— Бир гушум вар синәси, димдији сап сарыдыр. Халлы ганадлары чох көзәлдир. Нарын-нарын дән сәпирәм, бирчә-бирчә дәнләјир. Гушум бағчамыза јарашыг верир. Гышда гәлби сыхылыр. Шахтада, гарда сусур, дилләнмир. Баһар кәлән кими үрәкачан нәғмә охујур.

Сәсинә сәс вермәјәндә мәндән күсүр, инчијир. Дејә биләрсән ки, гушумун ады нәдир?

Кәмалә бир аз фикирләшди, гушун адыны тапды.

Сөзләр: **Күлјанаг, халлы, инчијир.**

Ифадәнин планы: 1) Күлјанағын гушу нечә иди? 2) О гушун ады нәдир?

БАЛАЧА САҒЫЧЫ

Әминә хала көпүкләнмиш сүдлә долу ведрәләри апарырды. Архадан аддым сәсләри ешидиб дајанды. О, кери чеврилмәјә мачал тапмамыш, ким исә тез ведрәләри алды. Бу, онун нәвәси Фирузә иди.

— Гадан алым, нә јахшы олду ки, кәлиб чыхдын. Халаты кеј, бир аз мәнә көмәк елә.

Фирузә «баш үстә» деди, чәлд палтарыны дәјишди. Әлләрини сабунла јуду, дәсмал вә илыг су илә долу ведрәни көтүрүб, инәкләрә јанашды.

Фирузә инәкләри јахшы таныјырды. О, инәкләрдән бирини чағырды:

— Шаһназ!

Ала инәк өз адынын чәкилдијини ешидән кими, дөнүб гыза бахды. Фирузә инәјин јелинини су илә јуду, дәсмалла гурулады. Башга бир ведрәни көтүрдү. Инәји сағмаға башлады.

Ала инәји сағыб гуртарандан сонра, Фирузә о бири инәкләрин јанына кечди. Фирузә һәмин күн хејли сүд сағды.

Сөзләр: **көпүк, халат, јелин, сағмаг.**

Ифадәнин планы: Нәнәси Фирузәјә нә деди? О, нәнәсинә нечә көмәк еләди?

БАЛЫГ ОВУ

Дан јери јеничә ағарырды. Узагдан ит һүрүшмәси, хоруз банламасы ешидилирди. Әнвәр јухудан ојанды. Сакит аддымларла досту Арифин јанына кәлди, ону сәсләди:

— Ариф, галх вахтдыр, кечикәрик.

Ариф јатағындан чәлд галхды, әл-үзүнү јуду. Елә бу вахт балыг овуна кедән о бири ушаглар да топлашдылар.

Кәнч балыгчылар ов үчүн лазым олан шејләри көтүрүб јола дүшдүләр. Әтраф сакитлик иди. Хејли кедәндән сонра, ушаглар дәнизин саһилинә чатдылар. Күнәш үфүгдә көрүн-

ду. Сонра хырда-хырда бојланды. Елә бил о, судан чыхырды. Ушаглар күнәшин чыхмасына марагла тамаша етдикдән сонра, гајаларын јанына кәлдиләр. Һәрә бир гајанын үстүнә чыхды. Тиловлары суја атдылар.

Бирдән Әнвәрин тилову тәрпәнди. О, сапы дартды. Тилову судан чыхартды. Тилова балача бир балыг дүшмүшдү. Ушаглар чох отурдулар, чохлу балыг тутдулар.

Сөзләр: **һүрүшмә, саһил, үфүг, тилов.**

Ифадәнин планы: 1) Ушаглар һараја кетмәјә һазырлашырдылар? 2) Дәнизин саһили нечә иди? 3) Балыгчылар нә етдиләр?

САЈЫГ УШАГЛАР

Сабир адына колхозун маллары отлагдан гајытмышды. Сағычылар инәкләри сағырдылар. Ферма мүдири вә чобанлар маллары сајмаға башладылар. Бирдән ферма мүдири гашларыны чатыб деди: «15 мал чатышмыр».

Тезликлә ахтарыша башламаг лазым иди. Елә бу вахт ики пионер чобанлара јахынлашды. Онлардан бири деди:

— Ејваз дајы, биз мәктәбдән гајыдырдыг. Көрдүк ки, бир нечә инәк Күрә тәрәф гачыр. Нә гәдәр чалышдыгса, онлары кери гајтара билмәдик.

Чобанлар чәлд галхыб, јола дүшдүләр. Ушаглар да онларла кетдиләр.

Онлар чајын саһили илә Гәтран мешәсинә тәрәф јолландылар. Бир гәдәр ахтарандан сонра, чобанлар вә пионерләр инәкләри коллугдан тапдылар.

Колхозчулар сајыг пионерләрә тәшәккүр етдиләр.

Сөзләр: **ферма, сајыг.**

Ифадәнин планы: 1) Фермада колхозчулар нә илә мәшгул идиләр? 2) Пионерләр нә хәбәр кәтирдиләр? 3) Инәкләр һарадан тапылды? 4) Колхозчулар нә етдиләр?

ДӘВӘНИН ГАНАДЫ ОЛСА

Бир дәстә көјәрчин мави көјләрдә сүзүрдү. Дәвә онлары көрдү. О, ичини чәкә-чәкә деди:

— Һејф! Һејф, о ганадлар кәрәк мәндә олајды.

Гушлардан бири дәвәнин сөзләрини ешидиб деди:

— Сәнин узун-узун ајагларын вар, ај дәвә. Онсуз да һәр јери долашырсан. Даһа ганад сәнин нәјинә кәрәкдир?

Дәвә күлә-күлә она чаваб верди:

— Сәнинтәк уча билсә идим, обалара сәс салардым, һәр јери виран едәрдим. Бир гушу јанымдан өтмәјә гојмаздым. Һәрдән дамлара гонуб, евләри тапдалајардым.

Көјәрчин онун сөзүнү кәсди:

— Јахшы олуб ки, арзун үрәјиндә галыб. Ганадын олсајды, учурмамыш дам-даш гојмаздын.

Сөзләр: **мави, виран, өтмәк, дам-даш.**

Ифадәнин планы: 1) Дәвә көјдә учан гушлара нә деди? 2) Гуш она нә чаваб верди? 3) Тәмсилдән нә нәтичә чыхармаг олар?

ЈАНҒЫНЫ СӨНДҮРДҮЛӘР

Ахшам иди. Һава гаралырды. Асиф вә Расим китабханадан евә гајыдырдылар. Мәктәбин јанындан кечәндә Асиф көрдү ки, биринчи мәртәбәнин пәнчәрәләриндән тутгун түстү чыхыр. О, јолдашына һәјәчанла деди:

— Расим, бах, дејәсән, мәктәбимиз јаныр.

Түстү пәнчәрәләрдән бурула-бурула чыхыр, әтрафа јајылырды. Расим чәлд јухары мәртәбәјә галхды. Мәктәбин асма зәнкини чалмаға башлады. Асиф исә адамлары көмәјә чағырмаг үчүн јахынлыгдакы клуба јүјүрдү.

Кәнд чамааты төкүлүб кәлди. Көмәкләшиб јанғыны сөндүрдүләр.

Сөзләр: **өртүк, түстү, клуб.**

Ифадәнин планы: 1) Асифлә Расим һарадан кәлирдиләр? 2) Онлар јолда нә көрдүләр вә нә етдиләр? 3) Мәктәб јанғындан нечә хилас едилди?

ИКИ КОТАН

Дәмирчи ејни дәмирдән ики котан гајырмышды. Бунлардан бирини бир кәндли алыб апарды. О бири котан дуканын күнчүндә атылыб галды.

Хејли кечәндән сонра кәндли алдығы котанын дәстәјини бәркитмәк үчүн, ону дәмирчинин јанына кәтирди.

Котанлар бурада көрүшдүләр. Дуканын күнчүндә галан котан кәндлинин котанындан сорушду:

— Әзизим, биз икимиз дә ејни дәмирдән гајрылмышыг. Бәс нәдәндир ки, сән күмүш кими парылдајырсан, мән исә күндән-күнә пасланыб хараб олурам? Кәндлинин котаны күлүмсәјиб деди:

— Достум, мән һәр күн ишләјирәм. Онун үчүн дә белә парылдајырам. Сән исә о вахтдан бөјрүнү јерә вериб јатмысан, буна көрә дә күндән-күнә пасланыб хараб олурсан.

Сөзләр: **котан, күнч.**

Ифадәнин планы: 1) Дәмирчи нә гајырмышды? 2) Кәнд-ли дукана нә үчүн кәлмишди? 3) Котанлар нә сөһбәт етди-ләр?

БАЛ

Сәһәр иди. Пүстә анасы илә јашыл бағы кәзирди. Чичәкләрдән өзүнә дәстә тутурду. Бу вахт бир ары онун гулағынын дибиндә вызылдады. Пүстә арынын санчмасындан горхурду, ону өлдүрмәк истәди. Анасы гојмады. Бағы бир аз кәзәндән сонра, онлар евләринә кетдиләр.

Пүстә ачымышды. Анасы онун үчүн чөрәк гојду, бал кәтирди. О, иштаһла јемәјә башлады. Бал она дадлы кәлди. Пүстә деди:

— Ана, бу балы ким дүзәлтмишдир?

Анасы чаваб верди:

— Балы чичәкләрин досту ары дүзәлтмишдир.

Пүстә о күндән арыны севди, онлары даһа өлдүрмәди.

Сөзләр: **вызылдајырды, иштаһла.**

Ифадәнин планы: 1) Пүстә анасы илә һараны кәзирди? 2) О, нә үчүн арыны өлдүрмәк истәди? 3) Анасы нә етди? 4) «Балы ким дүзәлдир?».

АРЧАГАНАД ВӘ ГУРБАҒА

Арчаганад чох јери кәзәндән сонра, бир көлүн саһилинә енди. О, гарышгаја јанашды вә деди:

— Ај гарышга, сән нә балачасан? Бу нә бојдур? Ганадын да јохдур. Сән лап күлмәлисән ки?

Гарышга хәбәр алды:

— Де көрүм, сән кимсән, ај гардаш?!

Арчаганад бундан һирсләнди:

— Кәс сәсини, көзүнү ач, јахшы бах, мән филәм, фил.

Судан бир гурбаға чыхды. О, «һоп» eләјиб арчаганады удду вә деди:

— Ловға-ловға данышма, ај арчаганад. Сәндән фил олмаз.

Сөзләр: **арчаганад, саһил, һирс.**

Ифадәнин планы: 1) Арчаганад гарышгаја нә деди? 2) Гурбаға нә етди? 3) Ловғанын сону нә олду?

АҒАЧЛАРЫН БӘҺСИ

Алма, палыд вә шам ағачы бәһсә башладылар. Палыд өзүнү өјдү:

— Мән дағлардан да бөјүк вә күчлүјәм. Аз галыб ки, башым көјләрә чатсын. Шаһ будағым һәр јерә көлкә салыр. Күләк әссә, туфан гопса, мәни әјә билмәз. Онларын мәнә күчү чатмаз.

Алма ағачы бунлары ешитди. Ачығы тутду. Палыда чаваб верди:

— Ҹәнаб, һеч өзүнү тә'риф еләмә. Доғрудур ки, бојун, бәдәнин бөјүкдүр. Анчаг мәнә тај олмаға һәддин јохдур. Сәнин мејвән олмур. Будагларында бир нечә гоза битир, ону да донуз јејир. Мәндә исә јахшы, көзәл алма вардыр. Мејвәләрим дадлы, хошакәлән, ләззәтлидир. Рәнкими көрән һејран галыр.

Шам ағачы онлара ачыгланды вә деди:

— Белә сөһбәти бурахын. Бош данышыгдан нә чыхар? Гышда сиз чылпаг олурсунуз. Мәним исә гышда да палтарым атлас кими јашыл олур. Мән ев тикдирән инсанлара лазымам. Гапыја, ејвана чох заман дирәк олурам. Адамлар гышда мәни собада јандырырлар. Халга хејрим чох дәјир.

Сөзләр: **бәһс, палыд, әссә, тә'риф, ләззәтли, атлас, соба.**

Ифадәнин планы: 1) Һансы ағачлар бәһс едирди? 2) Палыд өзү һаггында нә дејирди? 3) Алма ағачы она нә чаваб верди. 4) Шам ағачы өзүнү нечә тә'рифләди?

IV СИНИФ

МӘКТУБ

Гапы дөјүлдү. Сејран чыхды. Кәлән кәндин почталјону иди. О, мәктуб кәтирмишди.

Сејран мәктубу тәләсик ачыб охуду. Орада јазылмышды: «Әзиз достум Сејран! Сизин пионер дүшәркәниз хошума кәлди. Хәзәрин сәфалы саһилиндә кечирдијимиз күнләри һеч заман унутмарам.

Дүшәркә достларымдан, Пиршағы бағларынын јам-јашыл ағачлары, көлкәликләри, нарын ағ гуму вә ширин шаһысындан дәстәмизин пионерләринә тез-тез данышырам. Бу јај јенә дә сизә гонаг кәләчәјик.

Һәләлик сағ ол! Мәндән Нуруја, Сәбирәјә, Ајнаја салам сөјлә. Мәктубунузу көзләјирәм.

Коми вилајәтинин Ухта шәһәри, 2 нөмрәли мәктәб, 3-чү дәстәнин пионери Галина Малиновскаја».

Сејран чох севинди. Достуна мәктуб јазды.

Сөзләр: **почталјон, сәфалы, Хәзәр.**

Тапшырыг: Дүшәркәдә дост олдуғунуз ушаглардан биринә мәктуб јазын.

ИМӘЧИЛИК

Дәстә топланышында синфимизин пионерләри Рамана галасыны абадлашдырмағы гәрара алдылар. Истираһәт күнү галаја бахмаға кетдик. Гала бир гајалығын үстүндә тикилмишдир. Ортада дөрдкүнч бичимдә гүллә узаныр. Гүлләнин әтрафына гала диварлары чәкилмишдир. Мүәллимимиз галанын тарихиндән марағлы сөһбәт етди. Мүәллим деди ки, Рамана галасы XIII—XIV әсрләрә аид гијмәтли тарихи абидәдир.

Бир нечә күндән сонра имәчилијә чыхдыг. Дәстәмизин пионерләри һәвәслә ишләјирдиләр. Галанын әтрафыны тәмизләдик. Бөјүк бир саһәјә даш дөшәдик.

Сөзләр: **имәчилик, дөрдкүнч, гүллә.**

Тапшырыг: Тарихи абидәләрә, истираһәт јерләринә нечә гуллуг етдијинииздән данышын.

БАЈГУШ ВӘ БАҒЧА

Бир күн бүлбүл, шанапипик вә сығырчын бағчада көрүшдүләр. Онлар бирликдә бајгушун јанына кетдиләр. Она дедиләр:

— Сән нә үчүн тәк кәзирсән? Кәл, бизә гошул, учушаг, будагдан-будаға гонаг.

Бүлбүл бағчаны тә'рифләмәјә башлады:

— Бизим бағчамыз јам-јашылдыр. Күл-чичәјин әтрафы бүрүјүр.

Бајгуш бу сөзләрдән јумшалды. Бағчаја кәлди. Һәр бир јана бахандан сонра гушлардан сорушду:

— Сизин тә'рифләдијиниз бағча будур? Бағчанызы бәјәнмәдим. Мәнә харабалыг лазымдыр.

Сөзләр: **шанапипик, бағча, харабалыг.**

Ифадәнин планы: 1) Гушлар бајгушун јанына кедиб она нә дедиләр? 2) Бајгуш нә етди? 3) О, бағчаны нә үчүн бәјәнмәди?

КӨРПҮДӘН КЕЧӘНДӘ

Ахшам иди! Һава кетдикчә гаралырды, кәндә сакитлик чөкүрдү. Өрүшдән гајыдан мал-гаранын сәси бу сакитлији арабир позурду.

Мәзаһир илә Әдаләт көрпүјә чатанда, боғуг һејван сәси ешитдиләр. Онлар әввәлчә буна әһәмијјәт вермәдиләр. Лакин көрпүнү кечәндән сонра, сәс јенә тәкрар едилди. Мәзаһир өз достуна деди:

— Әдаләт, бу, боғулан һејванын сәсинә охшајыр.

— Мән дә елә баша дүшүрәм—дејә Әдаләт чаваб верди.

Ушаглар көрпүдән бир аз араланмышдылар ки, архада ики бузов көрдүләр. Һејванлар суда аз гала боғулур, нә гәдәр чалышырларса, саһилә чыха билмирдиләр.

Мәзаһир вә Әдаләт вахт итирмәдән бузовлары хилас етдиләр. Ертәси күн фермадан кәнч пионерләрин охудуглары мәктәбә бир колхозчу кәлди. О, ушаглара тәшәккүр етди.

Сөзләр: **өрүш, боғуг, әһәмијјәт.**

Ифадәнин планы: 1) Ахшам иди. 2) Ушаглар көрпүјә чатанда сәс ешитдиләр. 3) Ики бузов боғулурду. 4) Һејванлар хилас едилди.

ПАДШАҺ ВӘ ЧОБАН

Падшаһ өз гошуну илә ова чыхмышды. О, ат гова-гова гошундан узаглашды. Бир дүзә чатды. Чобан узагдан падшаһы көрдү. Гача-гача она тәрәф кәлди. Падшаһ елә билди ки, бу јахынлашан адам дүшмәндир. Каманы чәкди, ону нишан алыб вурмаг истәди.

Чобан ајаг сахлады. Падшаһа күлә-күлә деди:

— Мән сәнин атларыны отаран чобанам. Мәни нә үчүн өлдүрмәк истәјирсән? Еј падшаһ, сән кәрәк достунла дүшмәнини кендән танıјасан. Мән илхынын ичиндә јүз мин атдан бирини сечиб таныја билирәм. Падшаһ да халгын чобаныдыр. О, халгы јахшы танымалыдыр.

Чобанын сөзләри падшаһа чох тә'сир етди. О, өз әмәлиндән утанды.

Сөзләр: **падшаһ, каман, кендән, илхы.**

Ифадәнин планы: 1) Падшаһ кимә раст кәлди? 2) Чобан она нә деди! 3) Падшаһ өз әмәлиндән нә үчүн утанды?

ЈАЛАНЧЫ ЧОБАН

Бир чобан дағын әтәјиндә гојун отарырды. Бир күн о, һарај салыб гышгырды:

— Ај чамаат, гојмајын, гурд гојуну апарды.

Кәндлиләр ахышыб кәлдиләр. Чобан онлары көрүб күлдү. Мә'лум олду ки, чобан зарафат еләмишдир. Һамы кәндә гајытды.

Бир дәфә дә белә олду. Јенә јалан чыхды. Бир күн, доғрудан да, сүрүјә чанавар дарашды. Чобан сәс салыб гышгырмаға башлады:

— Ај һарај! Тез кәлин, гурд гојунлары парчалады.

Бу дәфә көмәјә кәлән олмады. Кәндлиләр елә билдиләр ки, чобан јенә онлары алдадыр. Гурд бир нечә гојуну парчалады. Чобан гышгыра-гышгыра галды.

Сөзләр: **һарај, чамаат, зарафат.**

Ифадәнин планы: 1) Чобан кәндлиләри нечә алдатды? 2) Дағда нә олду? 3) Кәндлиләр нә үчүн көмәјә кәлмәдиләр?

КӘКЛИК

Чаггалын ачындан гылчалары әсирди. О, мешәни гарыш-гарыш кәзиб, бир кәклик тутду. Севинчәк, өзүнү гаја алтына вериб, дишләрини кәклијин боғазына батырмаг истәди.

Кәклик јалварды:

— Ај чаггал гаға! — деди, — бурах мәни, әвәзиндә нә меј-вә истәјирсән кәтирим, је!

Чаггал додағыны бүздү.

— Паһ, бир буна бах, әти гојуб, мејвә јејәчәјәм?

Кәклик онун әлиндән чыха билмәјәчәјини дујараг, нә исә фикирләшди, сонра ганадларыны саллады:

— Нә дејирәм, чаггал гаға, тәки сәнин гарнын тох олсун. Мәним үчүн бундан бөјүк хошбәхтлик олар? Ахы, сәнин әлиндән гушлар ганад салыр, ағачлар јарпаг төкүр, булаг гурујур. Чых гајанын үстүнә, нәр кими дајан. Гој, һамы билсин ки, чаггал кимдир. Сонра ен ашағы, мәни парчала...

Чаггал белә дә етди. Гаја үстүнә чыхды, сојуғдан әснәди. Елә бу вахт кәклик гырылдајыб һаваја галхды, палыд ағачына гонду. Бахыб көрдү ки, чаггал додағы алтында мызылдајыр:

Кәклик гаггылдаја-гаггылдаја деди:

— Нә мызылдајырсан, ај чаггал?

Чаггал чаваб верди:

— Дејирәм, өзкәсинин ағлы илә јатыб-дурана бу да аздыр!..

Сөзләр: **чаггал, гаггылдаја-гаггылдаја.**

Ифадәнин планы: 1) Кәклик чаггала нә үчүн јалварырды? 2) Чаггал она гулаг асыб нә етди? 3) Нечә олду ки, кәклик учду? 4) Тәмсилин сону нечә гуртарыр?

ДОСТЛУГДА СӘДАГӘТЛИ ОЛ

Ешшәк вә ит јол кедирди. Ешшәјин үстүндә чөрәклә долу бир кисә варды. Онлар хејли јол кетдикдән сонра, бәрк ачыдылар. Ешшәк јолун кәнарында битмиш отлардан гырпмаға башлады. Ит исә от јејә билмирди. О, достундан чөрәк истәди. Ешшәк деди:

— Ачсан, өзүнә јемәк ахтар. Мәним артыг чөрәјим јохдур.

Ит динмәди. Онлар јолларына давам етдиләр. Гәфләтән узагда бир чанавар көрүндү. Ешшәјин чанына горху дүшдү. О, әсә-әсә итә деди:

— Мәни мүдафиә едәрсән?

Ит чаваб верди:

— Һәр кәс өзүнү горусун.

Чанавар јахынлашды. Ит гачыб кетди. Ешшәк гурда јем олду.

Достлугда сәдагәтли ол ки, дар күндә сәнә көмәк етсинләр.

Сөзләр: **мүдафиә, горусун.**

Ифадәнин планы: 1) Ит јолда ешшәкдән нә истәди? 2) Ешшәк она нә чаваб верди? 3) Јолда онлар нәјә раст кәлдиләр? 4) Тәмсилдән нә нәтичә чыхартмаг олар?

БИР ДАМЧЫ СУ

Хырмана од дүшмүшдү. Һәр јана сәс јајылды. Кәнддә ким варса, јанғыны сөндүрмәјә кәлди. Ушаглар, бөјүкләр су дашыдылар, јанғыны сөндүрмәјә чалышдылар.

Бу вахт бир сәрчә хырманын үзәриндә дөврә вурду. Димдијиндә кәздирдији саман чөпүнү јанан хырмана бурахды. Кәндлиләри тәәччүб бүрүдү. Сәрчәдән сорушдулар:

— Aj сәрчә, нә едирсән? Мәкәр сәнин атдығын чөллә јанғын бөјүјәр?

Сәрчә деди:

— Билирәм ки, бөјүмәз. Анчаг өз дүшмәнчилијими билдирдим.

Бу анда шахәли ағачын бир будағына сығырчын гонду. О, ағзындан јанғына бир дамчы су салды. Чамаат гушчығазын ишинә һејран галды. Сығырчындан сорушдулар:

— Бир дамчы су илә һеч јанғын сөнәр?

Сығырчын ганадларыны тәрпәдиб дилә кәлди:

— Билирәм ки, көјә галхан бу алов бир дамчы су илә сөнмәз. Анчаг мән дә бунунла өз достлуғуму билдирирәм.

Сөзләр: **тәәччүб, һејран, сығырчын.**

Ифадәнин планы: 1) Кәнддә нә олмушду? 2) Сәрчә нә етди? 3) Сығырчын нә етди? 4) Онларын һансынын һәрәкәти јахшыдыр?

ВӘСИЈЈӘТ

Ата өлүм јатағында узанмышды. О, сонунчу дәфә оғулларыны јанына чағырыб деди:

— Мән өлүрәм. Гулаг асын, сизә бир вәсијјәтим вар. Елә един ки, һәр шәһәрдә, һәр кәнддә евиниз олсун.

Ата бу сөзләри дејиб, көзләрини јумду. Оғланлар бу вәсијјәтдән бир шеј баша дүшмәдиләр, бир-биринин үзүнә тәәччүблә бахдылар. Бөјүк гардаш деди:

— Бу гәдәр ев бизим нәјимизә кәрәкдир?

Ортанчыл гардаш деди:

— Буну тикмәк үчүн нә гәдәр пул лазымдыр?

Кичик гардаш деди:

— Атанын вәсијјәтини јеринә јетирмәлијик. Кедиб Логмандан сорушаг. Бәлкә о, атамызын нә демәк истәдијини бизә баша салды:

Елә дә етдиләр. Лоғман онлары динләјиб деди:

— Чох көзәл вәсијјәтдир. Әкәр сизин һәр бир шәһәрдә, кәнддә достунуз олса, евиниз дә олар.

Сөзләр: **вәсијјәт, лоғман.**

Ифадәнин планы: 1) Ата нә вәсијјәт етмишди? 2) Гардашлар нә дедиләр? 3) Лоғман онлары нечә баша салды?

ЈАҒЫШ, ШИМШӘК ВӘ КҮНӘШ

Көзәл јаз күнү иди. Јағыш јағды. Јағыш дүзү, дағы гарыш-гарыш јуду. Сых мешәләр, көј чәмәнләр бол су ичди. Динчәлән торпаг дилә кәлиб деди:

— Сағ ол, јағыш. Сән тәбиәти дирчәлтдин. Сәни һеч заман унутмарыг.

Бирдән көјүн үзүнү сых булудлар өртдү. Гатар-гатар булудлар нә'рә чәкиб, јерә чумду. Шимшәк гајалара ох кими санчылды, һәр јери јандырды. Бир ағачы ики бөлдү. Инилдәјән торпаг белә деди:

— Хаин шимшәк, сән нә үчүн һәр јери јандырырсан? Де кәрәк, әбәди сөнүб итәндән сонра нә јадикар гојуб кедирсән?

— Бу ан гызыл сачлы Күнәш булудлардан бојланды. О, һәр тәрәфә сачаг-сачаг нур ишыг сәпәләди. Сых мешәләрин, көј чәмәнләрин јарашығы артды. Күнләр бир-бириндән даһа хош кечди. Бундан севинән торпаг үзүнү Күнәшә тутуб деди:

— Бизим Күнәш, һәмишә башымызын үстүндә ишыглан. Өз кәлишин илә торпаға чан верәнләр һеч заман унудулмаз.

Сөзләр: **нә'рә, шимшәк, нур.**

Ифадәнин планы: 1) Јағыш нә етди? 2) Шимшәк өзүндән сонра нә јадикар гојду? 3) Күнәш нә етди?

ҺӨРҮМЧӘК

Гара һөрүмчәк колларын арасында тор гурмушду. Кәпәнәкдән, арыдан, чијирткәдән торуна дүшәни јејирди. Күнләрин бириндә сарығанад кәпәнәјин балаларындан ән кичијичичәјә гонмаг истәјәндә тора дүшдү. Нә гәдәр чапалады, тордан чыха билмәди.

Ана кәпәнәк кәлди, һөрүмчәјә јалварды:

— Баламы бурах, әвәзиндә сәнә чохлу чичәк тозу кәтирәрәм,—деди:

Һөрүмчәк чаваб верди:

— Мәнә чичәк тозу лазым дејил. Сәнин бáланы сахлајыб, ахшам јејәчәјәм.

Ана кәпәнәк кәдәрли һалда кери дөндү. О, чәпәр сәрчәсинин јанына јолланды. Она деди:

— Аj гушларын пәһләваны, мәнә көмәк елә. Гара һөрүмчәк баламы тора салыб, кәл ону һөрүмчәјин әлиндән ал.

Јериндә дајанмаға адәт етмәмиш чәпәр сәрчәси колдан-кола атылды вә чивилдәди:

— Дүш габағыма, кедәк. Она бир гулаг бурмасы верим ки...

Қәпәнәк һөрүмчәјин јерини сәрчәјә нишан верди. Сәрчә учду, һөрүмчәк олан кола гонду. О, ити димдијини таггылдатды:

— Еј һөрүмчәк, де көрүм ки, кимдән ичазә алыб, бурада тор гурмусан? Һәлә үстәлик кәпәнәјин баласыны да бурахмырсан.

Һөрүмчәк горхудан тордан дүшдү. Колун көкләри арасында кизләнди. Сәрчә тору дағытды. Кәпәнәјин баласыны ачыб бурахды. Ана кәпәнәк чох севинди вә сәрчәјә деди:

— Сағ ол, ај гушларын пәһләваны. Баламы гара һөрүмчәјин торундан гуртардын.

Сөзләр: **һөрүмчәк, чијирткә.**

Ифадәнин планы: 1) Бала кәпәнәјә нә олмушду? 2) Ана кәпәнәк кими көмәјә чағырды? 3) Чәпәр сәрчәси нә етди? 4) Ана кәпәнәк она нә деди?

СЕВИНЧ

Гышын сојуг күнләри башламышды. Нарын-нарын јаған гар чөлләри, бағлары, күчәләри ағ јорғана бүрүмүшдү.

Истираһәт күнү иди. Балача Јашар евләринин күчәјә ачылан пәнчәрәсиндә отурмушду. О, әлван шәкилли китабчаны вәрәгләјирди.

Күчәдән кечән гадын Јашарын нәзәрини чәлб етди. Гадынын гучағында бир көрпә вар иди. О, бузла өртүлмүш сәкијә ајағыны гојмаға горхурду. Гадын јыхылмагдан горхурду.

Јашар Пакизә мүәллимин сөзләрини хатырлады. Мүәллим демишди ки, пионер өзүндән бөјүкләрә һөрмәт етмәли, кичикләрә исә гајғы көстәрмәлидир.

Јашар пәнчәрәдән чәлд јерә тулланды. Ајнабәндә чыхды. Бабасынын ширмајыдәстә әл ағачыны көтүрдү. Бир аздан сонра о, күчәдә, ушаглы гадынын јанында иди.

— Халачан, алын бу ағачы. Мөһкәм тутунуз ки, јыхылмајасыныз,—дејә бабасынын әл ағачыны ушаглы гадына узатды.

Сојугдан үз-көзү шалла мөһкәм бүрүнмүш гадын әл ағачыны алды:

— Сағ ол, оғлум,—деди.

Гадын ағачы јерә дајаг вериб, сәкинин үстә чыхды. О, ағачы Јашара гајтаранда деди:

— Сән мәним әзиз баламсан, Јашар.

Јашар гадыны анчаг инди, өзү дә сәсиндән таныды. Онун севинчи ашыб-дашырды. Ахы, бу гадын Јашарын өз мүәллими иди.

Сөзләр: **ширмајыдәстә.**

Тапшырыг: План тәртиб един вә ифадә јазын.

АФӘРИН, АДИЛӘ!

Күнәш күнорта јеринә галхмышды, анчаг һаванын шахтасы сынмамышды. Биринчи нөвбәнин дәрсләри гуртармышды. Ушаглар сәс-күјлә евләринә дағылышырдылар. Адилә јолдашларындан ајрылыб, евләринә тәрәф кетди. О, һәјәт гапысындан ичәри кирән кими, анасы гызы гучаглајыб үзүндән-көзүндән өпдү. Сонра күлә-күлә деди:

— Гызым, гач халана хәбәр елә ки, дајын әскәрликдән гајыдыб, биздәдир.

Адилә севинчдән дајысы илә көрүшмәји дә унутду. Чантасыны анасына вериб, халасыкилин гәсәбәсинә тәрәф гачмаға башлады. О, јашадыглары «Тохучулар» гәсәбәсини кечиб, дәмир јолуна чатды. Бу заман гызын күләр үзү бирдән чиддиләшди.

Бу нәдир? Релсләрдән бири гопмуш, јолдан кәнара дүшмүшдү. «Бәлкә, јолу тә'мир едирләр?»—дејә Адилә фикирләшди. «Елә исә, бәс, тә'мир бригадасы һаны? Онлар һара кетмишләр?»

Елә бу вахт узагда паравоз фити ешидилди. Гатар сүр'әтлә јахынлашырды. Адилә нә олур-олсун, гатары хилас етмәк гәрарына кәлди. Гыз гырмызы галстукуну чыхарыб, һавада јелләди. Јахынлашан паравоз учадан фит верәрәк, кечмәк истәјәндә, сүрүчү гызы көрдү. О, күчлә гатары сахлаја билди. Гатар тәһлүкәдән гуртарды. Сүрүчү паравоздан дүшүб балача пионери бағрына басды. Севинчдән көзләри јашармыш сүрүчү, гызы инди таныды вә деди:

— Афәрин, Адилә!

Сөзләр: **сәс-күј, гәсәбә.**

Тапшырыг: План тәртиб един вә ифадә јазын.

БУЛАГ СУЈУ

Рејһанын анасы палтар јујурду. Бирдән су гуртарды. Әлләри сабунлу галды. О, Рејһаны сәсләди:

— Рејһан, ај Рејһан!

Рејһан чәләрин о тајындакы моруг колларынын алтында ејләшмишди. Моруг јејирди. О, анасынын сәсини ешидән кими, тәнбәл-тәнбәл һај верди:

— Бурдајам. Нә дејирсән?

Јенә анасынын сәси ешидилди:

— Тез ол, дур, кәл бура!

Рејһан ики әли илә әтәјини тута-тута һәјәтә кирди. Анасы деди:

— Гызым, әлим сабунлудур, габларда да бир дамчы су јох. Кет, булагдан бир сәһәнк су кәтир.

— Мәним дә әлим чирклидир,—дејә Рејһан чаваб верди.

Анасы һеч бир сөз демәди. Әлләрини силди, ведрәләри көтүрүб булаға кетди. Булаг чох узагда дејилди. Моруг колларынын о тајында иди.

Рејһанын анасы ведрәләри долдуруб, булагдан гајыданда бир дәстә мәктәбли гыз ону дөврәјә алды. Бу гыздар Рејһанла бир синифдә охујурдулар. Гызлар јербәјердән сәсләндиләр:

— Сәнубәр хала, верин биз көмәк едәјәк.

— Бәс Рејһан һарададыр ки, сиз су дашыјырсыныз?

Рејһанын анасы деди:

— Јох, гызларым, сизә зәһмәт олар.

Гызлар разы олмадылар. Ведрәләри Сәнубәр халанын әлиндән алыб, јола дүзәлдиләр. Сәнубәр хала гызлара бахыб фәрәһләнирди. Рејһанын чавабыны јадына саланда үзү чиндиләширди.

Гызлар һәјәтә кирәндә, Рејһан јелләнчәкдә јелләнирди. Она бир сөз демәдиләр. Сују чәлләјә бошалдыб, јенидән булаға кетдиләр.

Рејһан бир анасына, бир дә јолдашларынын далынча бахды. Јелләнчәкдән дүшдү. Сәһәнки көтүрдү, тез гызларын далынча гачды.

Сөзләр: **булаг, јербәјердән, сәһәнк, јелләнчәк, чәлләк.**

Тапшырыг. План тәртиб един вә ифадә јазын.

РӘФИГӘЛӘР

Отағын гапысы астадан дөјүлдү. Анаханым башыны галдырараг деди:

— Бујурун.

Гапы ачылды. Анаханымын јахын досту вә иш јолдашы Асија Суренјан күлә-күлә ичәри кирәрәк:

— Анаханым, көзүн ајдын, јенә сәнә мәктуб кәлиб,—деди.

Анаханым марагла сорушду.

— Кимдәндир?

— Көјчәкдән, бизим доғма бачымыздан.

Анаханым зәрфи ачды, мәктубу учадан охумаға башлады: «Әзиз бачым Анаханым! Сәни вә бүтүн иш јолдашларыны јени ил мүнасибәти илә тәбрик едирәм...».

Көјчәк мәктубунда Бакыдакы нефтајыран заводда көрдүјү ишләрдән, кечән или јүксәк әмәк наилијјәтләри илә баша вурдуғундан бәһс едирди.

Мәктубу охујуб гуртарандан сонра, Анаханым Асијаја деди:

— Кәл, бирликдә она чаваб јазаг.

Асија һәвәслә разылашды. Гәләм, кағыз кәтирди.

Рәфигәләр мәктубун әввәлиндә Көјчәјә јени ил тәбрики јаздылар. Она чансағлығы арзу етдикләрини билдирдиләр. Сонра көрдүкләри ишләрдән јаздылар: «..Һөрмәтли Көјчәк бачы! Биз јенә дә бир бригадада ишләјирик. Бригадиримиз Валентина Илјушенко ишимиздән чох разыдыр. Биз коммунист әмәји бригадасы адыны алмаг үчүн сә'јлә чалышырыг. Јахын күнләрдә мәгсәдимизә чатарыг. Иллик планы һәлә ики ај әввәл јеринә јетирмишик. Өһдәмизә көтүрмүшдүк ки, илин ахырынадәк пландан әлавә 5000 метр парча тохујаг. Бу вә'димизи дә шәрәфлә јеринә јетирдик...».

Рәфигәләр мәктубу зәрфә гојдулар, үстүнү јазыб јола салдылар.

Ифадәнин планы: 1) Көјчәкдән кәлән мәктуб. 2) Рәфигәләрин гәрары. 3) Онларын чаваб мәктубу.

Тапшырыг: Өз достларынынза мәктуб јазын. Мәктубда дәрсдә газандығыныз мүвәффәгијјәтдән, пионер дәстәсиндә көрдүјүнүз ишләрдән бәһс един.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫ»

(II һиссә—синтаксис)

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институту «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә—синтаксис) китабыны нәшр етмишдир.

Шубһәсиз ки, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» ки-
табынын нәшри милли мәдәнијјәтимизин инкишафы тарихин-
дә көркәмли мүвәффәгијјәтләримиздән бири кими сајылмалы-
дыр. Бу һадисә мәдәни тәрәггимизин артан тәләбатынын нәти-
чәси кими гејд едилмәлидир. Чүнки һәр бир дилин мүкәммәл
елми грамматикасыны јаратмаг о дилин даһа да дәриндән вә
әсаслы сурәтдә өјрәнилмәси саһәсиндә дилчилијин гаршысын-
да дуран әсас мәсәләләрдән бирдир. Мәһз буна көрә дә инс-
титутун һазырладығы «Азәрбајчан дилинин грамматикасы»
китабы бу чәһәтдән бөјүк, нәчиб, һәм дә хејирхаһ бир тәшәб-
бүс сајылмалыдыр.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабына онун ре-
даксија һеј'әти тәрәфиндән бир гејд верилмишдир. Бу гејддә
көстәрилир ки, индијә гәдәр Азәрбајчан дили синтаксисинин
бир чох мәсәләләриндән бәһс олунмамышдыр. Бир сыра мәсә-
ләләр јанлыш шәрһ едилмишдир, бә'зи мөвзулар исә дүзкүн
олмајараг синтаксисә дахил едилмишдир. Синтаксисин бир
сыра башга мәсәләләри һаггында исә анчаг мәктәб граммати-
касы һәчминдә мә'лумат верилмишдир. Һәмин китабда исә
Азәрбајчан дили синтаксисинин бир сыра мәсәләләри һәм илк
дәфә олмагла, һәм дә әтрафлы шәкилдә изаһ олунмушдур.
Бундан башга китабын мүсбәт чәһәтләриндән бири дә ондан
ибарәтдир ки, бурадакы һәр бир синтактик категорија һаг-
гында ирәли сүрүлән фикирләр бәдии әсәрләрин мүхтәлиф
жанрларындан кәтирилән мисалларла әсасландырылыр.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын чапа һа-
зырланмасында ССРИ Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү,
филоложи елмләр доктору, проф. Н. Н. Дмитријев, Азәрбај-
чан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, филоложи
елмләр доктору, проф. М. Ш. Ширәлијев, филоложи елмләр

намизәдләри, досентләрдән М. Һ. Һүсејнзадә, Р. Ә. Рүстәмов, Ч. Һ. Әфәндијев, С. А. Чәфәров, Ә. З. Абдуллајев, филоложи елмләр намизәдләри: Һ. А. Бајрамов, А. Ә. Асланов, Ә. М. Чавадов јолдашлар иштирак етмишләр.

Һабелә, бу китаб јазыларкән өлкәмизин көркәмли дил алимләриндән А. А. Шахматов, А. М. Пешковски, Н. К. Дмитријев, А. Н. Кононов вә башгаларынын да әсәрләриндән истифадә едилмишдир.

Китабын гејдиндә дејилдији кими, «Азәрбајчан дили грамматикасы»нын јазылдығы дөврдә Азәрбајчан дилинин бир сыра мәсәләләри үзрә намизәдлик диссертасијалары мүдафиә едилмиш, мәгаләләр дәрч олунмуш вә мүзакирәләр кечирилмишдир.

Бүтүн бунлар исә «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» китабынын долғун вә мәзмунлу чыхмасыны тә'мин етмишдир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН ТАРИХИ ГРАММАТИКАСЫ»

(Көмәкчи нитг һиссәләри)

АДУ нәшријјаты бу јахынларда педагожи елмләр намизәди Һади Мирзәзадәнин «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы» (көмәкчи нитг һиссәләри) адлы китабчасыны нәшр етмишдир. Бу китабча һәмин нәшријјат тәрәфиндән илк дәфә 1953-чү илдә «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасына аид материаллар» ады илә нәшр едилмишди. Лакин мүәллифин гејд етдији кими, о заман китабчада тарихи фактлар өз әксини лазыми гәдәр тапа билмәмишди. Бу саһәдә исә көрүлән бир сыра ишләр о замандан индијә гәдәр давам етдирилмишдир. Мәһз буна көрәдир ки, Һ. Мирзәзадә јолдаш «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасына аид материаллар» әсәриндә ирәли сүрдүјү маддәләри бир даһа јенидән ишләмәклә, ону јени мисаллар вә бә'зи нәзәри мүлаһизәләрлә тәкмилләшдирмишдир. Одур ки, мүәллиф «Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасына аид материаллар» әсәринин икинчи бөлмәсини тәшкил едән «Көмәкчи нитг һиссәләри»ни ајрыча китабча шәклиндә нәшр етмишдир.

Һ. Мирзәзадә һәмин әсәрдә гошмалар, әдатлар вә бағлајычылардан бәһс етмиш, бу сөзләрин инкишафыны, мүасир Азәрбајчан дилиндән аз-чох фәргләнән чәһәтләрини көстәрмәјә чалышмышдыр.

Мүәллифин гејд етдији кими о, көмәкчи нитг һиссәләрини XIII—XIV әсрләрдән башлајараг XIX әсрә гәдәр олан материалларын әсасында тәдгиг етмишдир. О, өз тәдгигаты заманы халг әдәбијјаты нүмунәләриндән, гоншу түрк дилләриндән дә јери кәлдикчә истифадә етмиш, беләликлә, китабчасынын мәзмунуну даһа да долғунлашдырмаға чалышмышдыр.

«Азәрбајчан дилинин тарихи грамматикасы» китабчасы «Бир нечә сөз», «Кириш», «Гошмалар», «Әдатлар» вә «Бағлајычылар» бәһсләриндән ибарәтдир.

Бу китабча орта мәктәбләримиздә дил дәрси дејән мүәллимләр үчүн гијмәтли бир дәрс вәсаити сајыла биләр.

Биз, јухарыда адлары гејд олунан һәр ики китабы дил мүәллимләримизә вә еләчә дә бүтүн марагланан јолдашлара охумағы мәсләһәт билирик.

Редаксија һеј'әти: **Ә. Рәчәбов** (редактор), **М. А. Асланов** (редактор), **Ә. Гарабағлы, А. Абдуллајев, Ә. Әфәндизадә, Һ. Һәсәнов** вә **А. Ахундов**.
Корректору **И. Фәрәчуллајев**.

Чапа имзаланмыш 22/III-1960-чы ил. Кағыз форматы
$60 \times 84^1/_{16}$=3,38 чап вәрәги 6,14
ФГ 12158. Сифариш № 501. Тираж 5.050.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Сталин проспекти, Һөкумәт еви, 5-чи мәртәбә, телефон № 3-13-45

Бирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бакы, Сталин проспекти, 137